

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De premierbonus: De minister-president tijdens verkiezingstijd.
Casuïstiek onderzoek naar de verkiezingscampagnes van de PvdA in
1977 en het CDA in 1986.**

den Boer, Marcus Leander

Citation

Den Boer, M. L. (2021). *De premierbonus: De minister-president tijdens verkiezingstijd. Casuïstiek onderzoek naar de verkiezingscampagnes van de PvdA in 1977 en het CDA in 1986.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3250871>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leander den Boer
S1682598

De premierbonus

De minister-president tijdens verkiezingstijd. Casuïstiek onderzoek naar de verkiezingscampagnes van de PvdA in 1977 en het CDA in 1986.

Universiteit Leiden
MA History: Politics, Culture and National Identities
Prof.dr. H. te Velde
20 EC
21-12-2021
17.787 woorden (excl.)

Inhoudsopgave

I. Inleiding	4
II. De rol van de minister-president door de jaren heen	10
Voor de Tweede Wereldoorlog	10
Drees, de “wegwerpartikelen” en partijleiderschap	12
De wet van Ringnalda	14
Den Uyl en de relatie tussen staatshoofd en premier	16
Lubbers als ultieme coördinator	18
Na Lubbers	22
Conclusie	23
III. De nieuwe medialogica en de personalisering van de politiek	27
De personalisering van de politiek	27
Verkiezingen op personen en regering	30
De premierbonus	32
Gekozen premier?	34
Conclusie	36
IV. “Kies de minister-president”, 1977	38
Uitgangspunt en strategie	39
De campagne	41
“Ik ben in eerste plaats minister-president”	43
“Vader des vaderlands”	45
Conclusie	48
V. “Laat Lubbers z’n karwei afmaken”, 1986	50
“On-CDA”	50
Boven de partijen	53

De campagne	55
Het ambt als voordeel	57
Conclusie	60
VI. Conclusie	63
VII. Bibliografie	69

I. Inleiding

“De premier blijft hoog en droog in het Torentje zitten”, zei VVD-fractievoorzitter Joris Voorhoeve wel eens in de tijd dat zijn coalitiegenoot Ruud Lubbers de ambt van het premierschap bekleedde.¹ In de decennia daarvoor hadden belangrijke ontwikkelingen plaatsgevonden die hadden geleid tot dit aanzicht: een premier als een boven de partijen staande en haast onaantastbare staatsman. Tot op de dag van vandaag en daar voorbij is de ambtsbekleder blijvend relevant in ons dagelijks leven en constant zichtbaar. Met name tijdens verkiezingscampagnes nemen zij een bijzondere rol in. Dit zijn ijkpunten die aantonen wat voor thema’s op desbetreffende momenten relevant zijn in het land, op welke manier deze thema’s bediscussieerd worden in debatten en hoe kandidaten hun positie met betrekking tot deze thema’s zo goed mogelijk proberen te verwoorden om de kiezer voor hen te winnen. Deze campagnes hebben impact, omdat ze tijdsdocumenten vormen die aantonen op welke manier het electoraat verandert, stemt, en dus de koers van het land bepaalt. Onderzoek naar ontwikkelingen wat betreft verkiezingen, campagnes en de politiek is dan ook nooit af.

De rol die de zittend minister-president vervult tijdens verkiezingscampagnes is sterk veranderd in de afgelopen decennia. Vaker wel dan niet doet een minister-president als lijsttrekker een nieuwe gooi naar het voortzetting van het premierschap.² De enkele uitzonderingen in de afgelopen decennia zijn de verkiezingen waarbij de zittend premier voorafgaand al aangaf niet te zullen fungeren als lijsttrekker van zijn partij en daarmee het politieke toneel na de verkiezingen zou verlaten. Dit was het geval bij Ruud Lubbers in 1994 en Wim Kok in 2002. Wanneer de minister-president wel namens zijn partij meedingt om

¹ Arendo Joustra en Erik van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap* (Amsterdam 1993) 11.

² De term ‘premier’ en ‘minister-president’ worden in dit onderzoek door elkaar heen gebruikt. Alhoewel de functies van regerings- en politiek leider, premier, en voorzitter van de ministerraad, minister-president, niet altijd door dezelfde persoon werden bekleed, worden de twee woorden tegenwoordig dikwijls als synoniem gebruikt. Wel wordt consistent de term ‘premierbonus’ gebruikt, niet ‘minister-presidentbonus’.

opnieuw verkozen te worden als premier, leidt dit vaak tot een succesvolle herverkiezingscampagne. Hierbij wordt de overwinning vaak deels gewijd aan de zogenaamde ‘premierbonus’. Dit is het electorale voordeel dat zittend minister-presidenten hebben tijdens verkiezingscampagnes als het gevolg van het ambt dat zij bekleden. Door retorische handigheden en beeldvorming weten zij hun positie als zittend minister-president tijdens verkiezingstijd optimaal te benutten.

Recentelijk nog ontstond er de discussie of premier Mark Rutte tijdens de verkiezingscampagne van 2021 niet te veel politiek gewin haalde uit zijn ambt en de daarbij horende positie van crisismanager tijdens de coronacrisis. Frank Hendrickx noemde het in de *Volkskrant* het “rally around the flag-fenomeen”, waarbij kiezers zich in tijden van nood scharen achter de zittende macht.³ De coronacrisis gaf Rutte optimaal de gelegenheid zich te profiteren als een boven de partijen staande leider in crisistijd.⁴ Enkele kranten spraken zelfs van een ‘coronabonus’.⁵ Ook bij de verkiezingen van 2017 had Rutte de dagen voorafgaand aan het stemmen slim gebruik gemaakt van zijn positie als minister-president, ditmaal door spierbal-vertoon in een diplomatieke clash met Turkije. Parool blikte twee dagen voor de verkiezingen vooruit: “Waar de tweestrijd met PVV-leider Geert Wilders maar niet van de grond kwam, is dat nu wel gebeurd met Rutte en de Turkse president Erdogan. Of dat de VVD de premierbonus oplevert, blijkt woensdag”.⁶ Rutte won de verkiezingen twee dagen later met

³ Frank Hendrickx, ‘Waarom het zo goed als ondoenlijk is een zittende premier te verslaan’, *De Volkskrant* 26 februari 2021. <<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/waarom-het-zo-goed-als-ondoenlijk-is-een-zittende-premier-te-verslaan~b2709029/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>>.

⁴ Trouw benoemde tevens dat Rutte’s partij, de VVD, specifiek gericht op dit leiderschapselement een “goede media-gedreven campagne” voerde. Redactie Trouw, ‘Dit was geen campagne met aantrekkelijke of lonkende perspectieven’, *Trouw* 17 maart 2021. <<https://www.trouw.nl/opinie/dit-was-geen-campagne-met-aantrekkelijke-of-lonkende-perspectieven~b20be5c5/>>.

⁵ Zie onder andere: Redactie De Telegraaf, ‘Rutte wil leren van fouten: ‘Er zijn dingen scheefgegroeid’, *De Telegraaf* 15 maart 2021. <<https://www.telegraaf.nl/nieuws/453148029/rutte-wil-leren-van-fouten-er-zijn-dingen-scheefgegroeid>>. Zie ook: Redactie De Limburger, ‘Commentaar: Kiezer beloont VVD met de coronabonus’, *De Limburger* 17 maart 2021. <https://www.limburger.nl/cnt/dmf20210317_97479658>. En: Dominique Minten, ‘Rutte kan door als premier, maar staat voor lastige formatie’, *De Standaard* 18 maart 2021. <https://www.standaard.be/cnt/dmf20210317_98054350>.

⁶ Bas Soetenhorst, ‘Turkije-ruzie biedt Rutte podium op weg naar de stembus’, *Parool* 13 maart 2017. <<https://www.parool.nl/nieuws/turkije-ruzie-biedt-rutte-podium-op-weg-naar-de-stembus~bca0658a/>>.

33 zetels, 13 zetels meer dan de PVV van Geert Wilders. Niet alleen Rutte heeft op dergelijke manieren de premierbonus kunnen verzilveren. Ook in andere verkiezingscampagnes de afgelopen decennia is het zittend premiers gelukt hun ambt zo goed mogelijk te gebruiken voor politiek gewin.

Echter ontbreekt het nog aan een concreet academisch historisch onderzoek naar de premierbonus en met name de manier waarop partijen deze probeerden te incasseren. Over het ambt van de minister-president en de manier waarop de bekleders deze de afgelopen decennia vervulden zijn weliswaar verscheidene werken gepubliceerd, maar ook hier is nog ruimte voor en vraag naar meer onderzoek. Historicus Henk te Velde benoemt in zijn werk over de politieke tradities in Nederland dat een traditie zoals de Amerikaanse om te komen tot “omschrijvingen van types presidenten” of de Britse “waarin het ambt van Prime Minister als zodanig beschreven wordt”, “ontbreekt in Nederland”.⁷ Hij verwijst hierbij naar de politicoloog Rudy Andeweg, die spreekt over een “wetenschappelijke lacune” in de studie naar de functie van de minister-president.⁸ Deze lacune is volgens Te Velde “geen toeval, maar een uiting van de manier waarop in Nederland wordt, of in ieder geval werd, omgegaan met de minister-president”.⁹ Dit onderzoek naar de positie van de minister-president in verkiezingstijd zal pogen bij te dragen deze academische lacune weer ietwat te dichten. Daarnaast zal er gebruik worden gemaakt van literatuur over politieke communicatie, personalisering, medialogica en verkiezingscampagnes, geschreven door historici, politicologen en sociologen. Het onderwerp van dit onderzoek staat als het ware op een kruispunt van deze verschillende academische disciplines, maar de methodiek en focus zal historisch van aard zijn.

⁷ Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (Amsterdam 2010) 123.

⁸ Te Velde verwijst hierbij naar Rudy Andeweg, ‘Het geheim van de Trêveszaal’ en J.Th.J. van den Berg, ‘De minister-president. Aanjager van noodzakelijk beleid’, in: Andeweg ed., *Ministers en ministerraad* (Den Haag 1999) 97-125.

⁹ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 124.

Door verscheidene verkiezingscampagnes te bestuderen waarin de zittend minister-president meedong om herverkiezing, zal een algemeen beeld geschetst worden van de voor- en eventuele nadelen die een minister-president heeft ten opzichte van zijn politieke tegenstanders. Daarbij zal nadrukkelijk gekeken worden naar de manier waarop minister-presidenten, in de hoedanigheid van lijsttrekkers van hun partijen, hun ambt gebruikten in verkiezingscampagnes, en in mindere mate hoe kiezers hier op reageerden. Dit onderzoek wil identificeren hoe minister-presidenten poogden de premierbonus te incasseren en hoe zij hun ambt in de beeldvorming optimaal konden gebruiken, en in mindere mate of kiezers op basis daarvan hun stem aan de zittend premier gaven.¹⁰

De focus van dit onderzoek ligt bij de late jaren '60 en de jaren '70 en '80. Het is in die decennia waarin er vele ontwikkelingen op zowel het gebied van het premierschap als verkiezingen en politieke stijl zichtbaar zijn. Omdat het echter noodzakelijk is te begrijpen hoe het premierschap in die periode zo veel sterker in zijn rol is geworden, worden ook enkele belangrijke ambtsbekleders vóór deze decennia beschouwd, zoals Abraham Kuyper en Willem Drees. Dit dient echter voornamelijk ter ondersteuning om de daaropvolgende ontwikkelingen te begrijpen en contextualiseren.

De twee verkiezingscampagnes waar dit onderzoek zich primair op concentreert zijn de campagne van de PvdA in 1977 en het CDA in 1986. De keuze voor 1977 als één van de casussen van dit onderzoek zal in het eerste hoofdstuk aan de hand van een uitgebreide analyse van de ontwikkeling van het premierschap en de politiek in verhouding met de media na de Tweede Wereldoorlog verder worden beargumenteerd. Samengevat komt deze keuze voort uit het feit dat de verkiezingscampagne van dat jaar als ontzettend invloedrijk wordt beschouwd wat betreft het karakter van verkiezingscampagnes hierna. Te Velde benoemt bijvoorbeeld dat na 1977 “de verkiezingen voor de Tweede Kamer blijven draaien om de vraag wie premier zou

¹⁰ Er wordt dus gefocust op het “top-down” aspect van de premierbonus, niet op het “bottom-up” aspect waarbij de wensen van kiezers meer in ogenschouwing worden genomen.

worden, of: zou *blijven*”.¹¹ De politiek personaliseerde in die periode en de functie werd, in de woorden van politicoloog Simon Otjes, “gepresidentialiseerd”.¹² Dit fenomeen werd versterkt door de vergrote rol van de media, met name de televisie.

De keuze voor 1977 is mede door deze veranderingen en in het eerste hoofdstuk genoemde ontwikkelingen daarom een logische. De keuze voor 1986 als een tweede casus komt voort uit het feit dat dit een campagne van een andere partij was, waardoor er verschillen in het streven naar een premierbonus aangetoond kunnen worden, van een andere premier en van een andere tijd. Daarnaast komt de keuze voor deze twee casussen verder voort uit het gegeven dat over beide campagnes al bruikbare stukken geschreven zijn, evenals dat er afdoende primair bronmateriaal over beschikbaar is, zoals archiefwerk. Voor het hoofdstuk over de campagne van 1977 is Jan Pronk, lid van kabinet-Den Uyl, geïnterviewd. Ter ondersteuning van de casus van 1986 is een interview met de voorlichter van Lubbers toentertijd, Jan Schinkelshoek, gehouden.¹³ Tot slot worden ook de premiers na Lubbers, te weten Wim Kok, Jan-Peter Balkenende en Mark Rutte, kort belicht, om te laten zien hoe de ontwikkelingen van de jaren '70 en '80 definitief zijn weerslag hadden op de jaren daarna en blijvend impact hadden.

Dit onderzoek is als volgt opgedeeld. Het eerste hoofdstuk behelst met name de belangrijkste ambtsbekleders vóór de jaren '70 en daarna en de manier waarop zij vorm hebben gegeven aan het ambt. Minister-presidenten zijn verpersoonlijkingen van beleid. Zij hebben belang in de politiek en zijn daarom noodzakelijkerwijs onderdeel van onderzoek naar politieke ontwikkelingen. Door te concentreren op enkele minister-presidenten die het ambt nadrukkelijk hebben gestempeld, wordt duidelijk hoe het ambt aan kracht won gedurende deze decennia. Er

¹¹ Henk te Velde, 'De traditie van de minister-president. De bestuurlijke en politieke premier in Nederland', in: Bureau Strategische Kennisontwikkeling Ministerie van Binnenlandse Zaken ed., *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2001) 39.

¹² Dit vertelt Otjes in een interview. Zie: Hendrickx, 'Waarom het zo goed als ondoenlijk is een zittende premier te verslaan', *De Volkskrant* 26 februari 2021.

¹³ De interviews zijn speciaal voor dit onderzoek gedaan. Stenogrammen van beide interviews zijn in het bezit van de schrijver. Het interview met Jan Schinkelshoek is gehouden op 18 november 2021, te Den Haag. Het interview met Jan Pronk is digitaal gehouden op 6 december 2021.

wordt daarom dan ook minder uitgebreid gefocust op het karakter van bijvoorbeeld Colijn, maar meer op de manier waarop hij het premierschap invulde. Het tweede hoofdstuk beschouwt vervolgens de ontwikkelingen op het gebied van verkiezingen en de media in de jaren '60, '70 en '80. Het onderzoek laat zien hoe ontwikkelingen als een nieuwe medialogica en een opgebroken electoraat hand in hand gingen met publiekelijk leiderschap, waarbij verkiezingen meer gingen gelden als een dramatische strijd tussen personen, in plaats van ideologieën. Op deze manier laat het eerste hoofdstuk zien hoe het premierschap de versterkte rol kreeg die het vanaf de jaren '70 had en laat het tweede hoofdstuk de omliggende omstandigheden wat betreft politieke stijl en media zien die dit fenomeen in de hand speelden. In het derde en vierde hoofdstuk wordt casuïstiek onderzoek gedaan naar de verkiezingscampagnes van Den Uyl in 1977 en Lubbers in 1986. Hierbij wordt met name bestudeerd hoe de partijen en personen ervoor wilden zorgen dat zij het ambt van de premier, die op dat moment tevens lijsttrekker was, zo goed mogelijk tijdens de desbetreffende verkiezingen in hun voordeel wilden omzetten. Daarbij wordt tevens het uitgangspunt van de campagne, de strategie en de bijbehorende tactiek belicht. Om deze hoofdstukken van diepgang en nieuwe informatie te verschaffen zijn zowel de interviews met Pronk en Schinkelshoek als het archiefmateriaal afkomstig uit het Nationaal Archief en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis van groot belang.

Uiteindelijk heeft dit onderzoek op deze manier als doel om aan te tonen hoe zittende premiers in de hoedanigheid van politiek leider van hun partij tijdens verkiezingen een voordeel hebben ten opzichte van andere lijsttrekkers. Deze kwestie is blijvend relevant, aangezien het kiezers op het verkeerde been kan zetten door zich sneller naar een boven de partijen staande leider toe te laten trekken. Dit onderzoek poogt dan ook een bijdrage te leveren aan de transparantie ten aanzien van de premierbonus, zodat kiezers zich ervan bewust zijn dat hun stem op een zittend minister-president wellicht kan voorkomen uit een oneerlijk voordeel dat hij heeft.

II. De rol van de minister-president door de jaren heen

Voordat de verschillende verkiezingscasussen in de hierop volgende hoofdstukken uitgebreid bestudeerd worden, is het van belang de rol van de minister-president in het algemeen te voorzien van context. Het ambt heeft immers de afgelopen anderhalve eeuw vele ontwikkelingen meegemaakt die veelal ook van invloed zijn op de rol van de minister-president tijdens verkiezingen. Allereerst omvat dit hoofdstuk een analyse van de evolutie van het ambt van de minister-president voorafgaand aan de jaren '70. Daarbij wordt kort aandacht geschonken aan enkele minister-presidenten die het ambt hebben gestempeld, zoals Willem Drees, of bekleders die deze op een andere manier kleur hebben gegeven. Aan de hand van secundaire literatuur wordt de verandering van het ambt en de eventuele bijkomende voordelen vanaf de jaren '70 geduid. Daarbij wordt met name aandacht geschonken aan de casussen Den Uyl en Lubbers. De stappen die door diverse ambtsbekleders zijn gemaakt, hoe klein soms ook, zijn cruciaal om te begrijpen waarom het ambt door de jaren heen zo is versterkt. Uiteindelijk vormt dit hoofdstuk op deze manier de historisch contextuele fundering voor het casuïstiek onderzoek dat volgt.

Voor de Tweede Wereldoorlog

Het ambt van de minister-president is pas in 1983 grondwettelijk geregeld, toen een zogenoemde “foto” werd gemaakt van de positie van het ambt en de ontwikkelingen die zich de decennia daarvoor hadden voltrokken.¹⁴ In de periode vanaf 1848, het jaar van de Grondwetsherziening, was er weliswaar een voorzitter van de ministerraad, met Gerrit Schimmelpenninck als eerste officiële ambtsbekleder, maar deze functie kende een “fictie van tijdelijkheid”.¹⁵ Het ambt had nog geen staatsrechtelijke betekenis en was slechts een interne

¹⁴ Peter Rehwinkel, ‘De minister-president en de commissie-Deetman’, in: Idem, P.P.T. Bovend’Eert, R.J. Hoekstra eds., *De positie van de minister-president* (Zwolle 1994) 11.

¹⁵ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 136.

aangelegenheid van de ministerraad. Het was Johan Rudolph Thorbecke die, mede door zijn rol bij de Grondwetsherziening van 1848, voor het eerst een stempel drukte op het ambt. Alhoewel het voorzitterschap van de ministerraad veelvuldig wisselde in de jaren van Thorbecke, 1848-1872, werd hij beschouwd als de onbetwiste leider van zijn kabinetten.¹⁶ Als grondlegger van het moderne politieke bestel liet Thorbecke een enorme erfenis als minister-president achter. Zijn leiderschap was echter nog “leiderschap zonder partij”.¹⁷

Rond de eeuwwisseling zorgde de intrede van politieke partijen voor een belangrijke ontwikkeling met betrekking tot het premierschap. Een noemenswaardig minister-president hierbij is de antirevolutionair Abraham Kuyper, tussen 1901 en 1905 minister-president. Als oprichter van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en volksleider stond bij hem de partij centraal, niet de regering.¹⁸ Zijn positie als politiek leider was intrinsiek verbonden met het succes van de partij.¹⁹ Voor het eerst werd de voorzitter reglementair voor bepaalde of onbepaalde tijd door de vorst benoemd, in plaats van gerouleerd.²⁰ Kuyper was daarmee de eerste die door koningin Wilhelmina tot permanent voorzitter werd benoemd. Waar het permanent minister-presidentschap in de decennia daarvoor was ontkend, was deze onder Kuyper praktijk.²¹ Alhoewel het permanent voorzitterschap van de ministerraad hierna voor enkele tijd werd afgeschaft, had Kuyper de toon gezet wat betreft de versterkte positie van het minister-presidentschap. Maar met name zijn status als “uitgesproken partijman” was van belang op de ontwikkeling van het premierschap het aanzien van de uitvoering van het ambt.²²

¹⁶ Het voorzitterschap was een soort roulatiesysteem.

¹⁷ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap* (Amsterdam 2002) 19.

¹⁸ Ibid., 215.

¹⁹ De verkiezingen van 1905 waren dan ook verkiezingen “voor of tegen Kuyper”. Kuyper werd verslagen en moest het minister-presidentschap achter zich laten. Dit is een voorbeeld van de groeiende verbondenheid tussen persoon en partij. Zie: Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 139.

²⁰ Peter Rehwinkel, *De minister-president* (Zwolle 1991) 96.

²¹ Er waren wel pogingen geweest het voorzitterschap een meer permanent elan te geven. Zo probeerde de eerder genoemde Schimmelpenninck zijn kabinet zelfstandig te benoemen en poogde F.A. van Hall zich later formeel te profileren als hoofd van het kabinet. Beide pogingen leidden tot verzet en mislukten. Zie: Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 137.

²² Ibid., 50.

De volgende ambtsbekleder die nadrukkelijk veranderingen teweeg bracht met betrekking tot het premierschap was Hendrik Colijn, van 1925-1926 en 1933-1939 minister-president namens de ARP. Volgens Rehwinkel legde de gezaghebbende en autoritaire antirevolutionair “definitief de basis voor het hedendaagse premierschap”.²³ In tijden van crisis wendde hij zich tot het volk als “nationale figuur die het milieu van zijn eigen antirevolutionaire partij was ontstegen”, aldus Te Velde.²⁴ Colijn richtte daarnaast het ministerie van Algemene Zaken op, waarmee de minister-president vanaf dan ook een eigen ministerie zou hebben, en trad in het buitenland veelvuldig op als gezicht van het land. Hij maakte van de premier een meer en meer publiek figuur.

Drees, de “wegwerpartikelen” en premierschap

Na de Tweede Wereldoorlog was het onmiskenbaar Willem Drees die het premierschap verder vormgaf van 1948 tot 1958. Volgens Te Velde heeft Drees het moderne minister-presidentschap gestempeld.²⁵ De PvdA-politicus had zowel verregaand intern gezag binnen zijn kabinetten als een volledige beheersing van de bestuurlijke en ambtelijke kant van zijn ambt. Een meer politieke premier, zoals Kuyper, was Drees niet volgens Te Velde.²⁶ “Vadertje Drees”, zoals de sociaaldemocraat genoemd werd, genoot in de naoorlogse periode van heropbouw ook steun uit andere partijen dan zijn eigen. De functie van premier nam hij “hooguit waar in verkiezingstijd, daarbuiten was ze het domein van de partij, niet de premier”.²⁷ Een combinatie van bescheidenheid en gezag zorgde mede daarom voor een relatief rustige periode in de parlementaire democratische geschiedenis die gekenmerkt kan worden door een zekere mate

²³ Rehwinkel, *De minister-president*, 98.

²⁴ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 140.

²⁵ Ibid., 152.

²⁶ Ibid., 154.

²⁷ Ibid., 156.

van vanzelfsprekendheid en stabiliteit.²⁸ Drees werd het archetype waar toekomstige premiers aan gemeten zouden worden; een vaardig interne en externe gezaghebbende persoon.

De jaren '60 en begin jaren '70 werden vervolgens gekenmerkt door een serie premiers van ofwel de Katholieke Volkspartij (KVP) ofwel de ARP die alle zeven niet langer dan één termijn het ambt van minister-president bekleedden. De premiers waren zogenaamde “wegwerpartikelen” zoals Piet de Jong en Victor Marijnen die soms zelfs pas aan het eind van een formatie vanuit relatieve anonimiteit naar voren werden geschoven als de nieuwe premier en dus niet als lijsttrekker hadden meegedongen om de stem van de kiezers.²⁹ Dit alles had te maken met de verzuiling in Nederland, die politiek gezien betekende dat kiezers zich verbonden voelden met een partij en grotendeels stemden op de partij van de zuil waar zij toe behoorden. Verkiezingen dienden op deze manier vooral om te bevestigen dat deze stromingen nog steeds bestonden en zijn electorale weerslag konden vinden in de representerende partijen. De ontzuiling veranderde dit fenomeen. Verkiezingen werden, in de woorden van voormalig D66 campagneleider Lennart van der Meulen, “meer het moment waarop partijen nadrukkelijker beoordeeld worden door de kiezer, die minder hecht verbonden aan politieke stromingen”.³⁰ Een logisch gevolg hiervan was dat kiezers hun stem meer gingen baseren op “de kwaliteit van het leiderschap, bestuurlijke capaciteiten, de standpunten en idealen van een partij” dan ideologie en traditie.³¹

Het was in die wetenschap dat partijen rond de jaren '70 ook een leider zochten die de steeds groter wordende groep zwevende kiezers zou kunnen aanspreken met zijn kwaliteiten.

²⁸ Te Velde noemt de stabiliteit onder Drees “allereerst de stabiliteit van het verzuilde partijenlandschap” maar vaststaat dat het Drees lukte acht jaar premier te zijn, waar voorgangers en opvolgers in het tijdperk van de verzuiling niet eens in de buurt van dat aantal jaren als premier kwamen. Zie: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 240.

²⁹ Ibid., 194.

Paul Bovend'Eert, ‘De minister-president: een regeringsleider zonder bevoegdheden?’, in: Idem, R.J. Hoekstra en D. Eppink eds., *Over de versterking van de positie van de minister-president* (Nijmegen 2005) 14.

³⁰ Lennart van der Meulen, ‘Het is permanent campagne’, in: N.P.G.W.M. Kramer e.a. eds., *Politieke communicatie in Nederland* (Den Haag 1994) 54.

³¹ Ibid., 55

Het was ARP-leider Barend Biesheuvel die als eerste minister-president bij zijn aantreden ook politiek leider was. Rehwinkel schrijft hoe vanaf het jaar van zijn aantreden, 1971, “nog slechts politieke leiders tot minister-president werden benoemd” in plaats van buitenstaanders als De Jong en Marijnen.³² Vanaf Biesheuvel werd de premier ook beschouwd als het belangrijkste “politieke gezicht van de (bijna) afgelopen kabinetssamenwerking” tijdens verkiezingen.³³ De jaren '70 luidden zo een sterke verandering in wat betreft de rol van lijsttrekker. Het partijleiderschap werd gekoppeld aan het premierschap. Sinds 1971 is alleen Lubbers premier geworden zonder op dat moment al te beschikken over het politiek leiderschap, maar dit was het gevolg van het plotseling vertrek van voorganger Dries van Agt. Politiek leiderschap is dus nu al decennia een voorwaarde om premier te worden. Door deze versmelting werd de rol van de minister-president versterkt, omdat hij minder snel door zijn eigen partij opzij kon worden geschoven.³⁴

De wet van Ringnalda

Het ambt van de minister-president als zodanig veranderde ook in deze roerige periode. Het won eind jaren zestig en begin jaren '70 sterk aan invloed door drie ontwikkelingen, zoals benoemd door Arendo Joustra en Erik van Venetië in hun “praktische gids voor het premierschap”: 1. De behoefte aan een coördinerende premier werd groter door een ingewikkeldere maatschappij die behoefte had aan een sterker bemoeiende overheid, 2. De groeiende rol van de media verhief de minister-president boven zijn status als *primus inter pares* uit tot gezicht van het kabinet, 3. Als lid van de Europese Raad zou de minister-president te

³² Willem Drees werd weliswaar tijdens zijn premierschap ook politiek leider van zijn partij, maar was dit nog niet bij aanvang van zijn termijnen. Rehwinkel, *De minister-president*, 138.

³³ Rehwinkel benoemt dit ook als een van de nadelen van de combinatie van het minister-presidentschap en lijsttrekkerschap, aangezien het de vraag oproep of andere regeringscombinaties na een verkiezing nog wel als geloofwaardig gezien konden worden. Zie: *Ibid.*, 144.

³⁴ *Ibid.*, 139.

midden van staatshoofden en regeringsleiders het land representeren.³⁵ Deze drie ontwikkelingen versterkten de positie van de minister-president en daarmee het aanzien van de functie. Met name de eerste ontwikkeling is van groot belang. Rehwinkel noemt de individuele pogingen om het ambt te versterken onderhevig aan deze “grotere behoefte aan coördinatie” als gevolg van de groeiende omvang van overheidsstaken.³⁶ Hij sluit hierbij aan op de zogenaamde wet van Ringnalda, vernoemd naar secretaris-generaal van Algemene Zaken van 1972 tot 1986 D.M. Ringnalda. De wet, aangehaald door journalist Willem Breedveld, luidt: “Naarmate de regering zich meer bemoeit met de samenleving, neemt de botsingskans tussen individuele ministers en hun departementen toe, komt er een zwaarder accent te liggen op de coördinatie en zal de minister-president een sterkere positie innemen. De mate van staatsbemoeienis bepaalt dus de rol van de minister-president”.³⁷ Dit betekende dus dat de premier, mits hij een vaardig coördinator was, meer invloed kon gaan uitoefenen op zijn kabinet en dus versterkt werd in zijn rol.

De wet van Ringnalda wekt de indruk dat de ontwikkelingen op het gebied van het premierschap met name verbonden zijn met de vraag vanuit de bevolking om staatsbemoeienis. Hierdoor zou de versterking van het ambt een “onvermijdelijk natuurgebeuren” zijn, zo stelt Te Velde.³⁸ Echter werkt dit ook vice versa. De minister-president bepaalt ook de mate van staatsbemoeienis. Het is in deze wetenschap dat ook individuen als de naar buiten toe gerichte Kuyper, de populistische Colijn en Drees een wezenlijke bijdrage hebben geleverd aan de versterking van het premierschap. De manier waarop zij de externe maar met name de interne functies van het ambt hebben ingekleurd heeft zeker gevolgen gehad. Samen met de logica van de wet van Ringnalda die vraagt om een coördinerende premier en de door Joustra en Van

³⁵ Joustra en Van Venetië. *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 14.

³⁶ Rehwinkel, *De minister-president*, 100.

³⁷ Willem Breedveld, ‘Het dualisme is dood, leve het dualisme’, in: Wim van Drimmelen e.a. eds., *Voor de eenheid van beleid* (Den Haag 1987) 201-208.

³⁸ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 133.

Venetië genoemde ontwikkelingen leidde dit tot een veel belangrijkere positie van de minister-president vanaf de jaren '70.

Den Uyl en de relatie tussen staatshoofd en premier

PvdA-lijsttrekker Joop den Uyl loste Biesheuvel in 1973 af als premier, nadat hij eind 1972 de verkiezingen glansrijk had gewonnen. Als premier stond hij bekend als een bewogen en gedreven leider die heilig geloofde in de maakbaarheid van de samenleving.³⁹ Echter was Den Uyl ook een echte PvdA-premier, iemand die partijloyaliteit hoog in het vaandel had zitten en een ware partijpoliticus was. Echt “nationaal bezit”, zoals Drees vóór hem wel was geweest, werd Den Uyl zo niet volgens Rehwinkel. De premier was vooral een “held voor eigen parochie”.⁴⁰ Als kabinetsleider was hij vaak gemoeid met het blussen van interne branden die ontstonden uit onenigheden tussen de progressieve en christelijke partijen. In zijn kabinet moest hij opereren als een coördinator, maar een bovenpartijdige was hij niet. Het is om die reden dat Te Velde de vergelijking trekt met Kuyper, die tevens een echte volksleider was die de partij in plaats van de regering centraal stelde.⁴¹

Den Uyl wist echter wél goed op te treden als bovenpartijdig coördinator tijdens de Lockheed-affaire, waarbij bleek dat prins Bernhard smeergeld had aangenomen van de Lockheed Aircraft Corporation om de verkoop van hun vliegtuigen in Nederland te bevorderen. Den Uyl stelde al snel een onderzoekscommissie aan en zijn handelen werd alom geprezen als slagvaardig en juist.⁴² Als premier had hij “persoonlijk respect en gezag” verworven door zijn

³⁹ Te Velde noemt het woord “gedreven” overigens een cliché typering van de premier, gezien het veelvuldig gebruik ervan bij de typering van Den Uyl, maar het is wellicht wel het beste woord om zijn messianistische en van haast en belang doordrongen stijl te beschrijven. Zie: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 218.

⁴⁰ Rehwinkel, *De minister-president*, 149.

Voorbeeld hiervan was zijn ophemeling door schrijver Harry Mulisch, die stelde: “Wie is er eigenlijk nog te zien tussen Den Uyl en Thorbecke? Haast niemand toch zeker. (...) Bovendien leest hij romans en gedichten, en voor zover ik weet is dat nog nooit vertoond in Nederland: een beschaafde president.” in: Annet Bleich, *Joop den Uyl* (Amsterdam 2008) 359.

⁴¹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 215.

⁴² Rehwinkel, *De minister-president*, 77-80.

optreden, aldus Rehwinkel.⁴³ Dit was een goed voorbeeld van een voordeel dat de minister-president kan halen uit zijn ambt. De verhouding tussen het staatshoofd en de premier was namelijk sterk veranderd. Rehwinkel beargumenteert zelfs dat deze aan gelijkwaardigheid heeft verloren, omdat het staatshoofd steeds meer een symboolfunctie bekleedde en de premier tijdens crises als de Lockheed-affaire een “vaderlijke rol” kon innemen en het initiatief moest nemen om een oplossing te vinden.⁴⁴ De premier heeft wekelijks gesprekken met het staatshoofd en kan vanuit die vertrouwelijke relatie het privé-aspect meenemen in beslissingen. In de praktijk is het vervolgens de premier die verantwoording aflegt voor het handelen van leden van het koninklijk huis, zoals prins Bernhard.

Hieruit volgt een versterking van de positie van de minister-president, aangezien het bijdraagt aan een gevoel van bovenpartijdigheid en exclusief leiderschap. Het lijkt hierbij alsof alleen de premier de oplossing kan vinden voor dergelijke crises. Dit was te zien bij het leiderschap van Drees tijdens de Greet Hofmans-zaak, dat van Louis Beel bij de controversiële verloving van prinses Beatrix met Claus von Amsberg, maar zeker ook bij Den Uyl tijdens de Lockheed-affaire, een moment dat het koninklijk huis echt in gevaar was. Ondanks dat de PvdA-premier dus achteraf zeker een partijpoliticus te noemen is, was bovenpartijdigheid hem als ambtsbekleder ook niet volledig vreemd en toonde hij een van de voordelen die een premier kan hebben, mits hij slagvaardig handelt. Daarnaast was hij minister-president in een tijd dat het ambt “een forse duw omhoog” kreeg door de oprichting van de Europese Raad, waardoor hij gepromoveerd werd tot Europees regeringsleider.⁴⁵ Bovenal was Den Uyl echter een politiek premier, die het premierschap een veel meer centraal publieke functie maakte in een tijd dat de relatie tussen media en politiek stevig veranderde.⁴⁶

⁴³ Ibid., 81.

⁴⁴ Ibid., 92.

⁴⁵ Johan van Merriënboer, ‘Minister-president van Hollands maaiveld tot Brusselse apenrots’, *Ars aequi* 69 (2020) 723.

⁴⁶ Te Velde, ‘De traditie van de minister-president’, 39.

Lubbers als ultieme coördinator

Ondanks de klinkende verkiezingsoverwinning van Den Uyl in 1977 was het na de roemruchte mislukte kabinetsformatie van dat jaar, die uiteindelijk klapte op de balans van de ministersposten, Van Agt die in december op het bordes stond als nieuwe minister-president. Over Van Agt kan veel geschreven worden, bijvoorbeeld over zijn flamboyante karakter en taalgebruik of zijn jarenlange politieke steekspel met Den Uyl, maar als premier heeft hij weinig voor het ambt betekent in de grotere context. Zo stelt ook Te Velde dat Van Agt “maar weinig betekenis heeft gehad voor de ontwikkeling van het premierschap”.⁴⁷ Hij kan vooral gezien worden als een reactie op Den Uyl en was weliswaar vijf jaar lang ambtsbekleder, maar niet van harte.⁴⁸ Achteraf gesteld is het dan ook niet gek dat hij in 1982 kort na de voor de CDA gunstige verkiezingen aankondigde de landelijke politiek te verlaten, ook al kwam dat destijds wel als een verrassing. Zo kwam het dat in 1982 Ruud Lubbers premier werd, zonder lijsttrekker te zijn geweest van het CDA. Het is in de periode van Lubbers wanneer er sterke ontwikkelingen wat betreft de positie van het minister-presidentschap te bemerken zijn.

Allereerst was de persoon Lubbers hiervoor cruciaal. Als geen ander wist hij met zijn technische vaardigheden en dominante persoonlijkheid het premierschap naar zich toe te trekken. Joustra en Van Venetië sluiten hierop aan met de vraag of het niet vooral de ontwikkelingen in de decennia daarvoor waren die hem zo’n krachtig premier maakte, of dat het de persoon zelf was die hierop inhaakte.⁴⁹ Uiteindelijk is het natuurlijk een combinatie hiervan, maar wat vaststaat is dat Lubbers’ persoonlijke vaardigheden en kwaliteiten ervoor zorgen dat hij optimaal gebruik kon maken van het al versterkte ambt. In tegenstelling tot Den

⁴⁷ Ibid., 41.

⁴⁸ Daarbij moet wel gezegd worden dat Van Agt net als Den Uyl enorme populariteit genoot binnen zijn eigen partij. Bij de vorming van zijn tweede kabinet probeerden PvdA en D66 bijvoorbeeld tegen te houden dat hij wederom premier werd met een “anti-Van-Agt-motie” waarop de CDA-informateurs hem vroegen zijn beschikbaarheid als premier in te trekken en zo de formatie te vlot te trekken. Dit leidde echter tot “grote onrust in de CDA-achterban, waar de zittend minister-president enorme populariteit genoot”. Van Agt trok zich niet terug en werd uiteindelijk gewoon weer premier. Zie: Rehwinkel, *De minister-president*, 36.

⁴⁹ Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 14.

Uyl en Van Agt lukte het Lubbers namelijk wél nationaal bezit te worden, of daar in ieder geval in de buurt van te komen.⁵⁰ Lubbers was weliswaar een CDA'er, maar belichaamde als premier het programma van de partij niet als zodanig. Te Velde noemt zijn premierschap dan ook een "synthese", waarbij Lubbers zowel een publiek persoon wist te zijn waarop mensen wilden en zouden stemmen, maar ook een bestuurder pur sang.⁵¹ Deze zakelijkheid paste in een Nederlandse traditie, die door Te Velde uitvoerig beschreven wordt, en deed het goed bij verkiezingen. Via deze synthese genoot Lubbers hoge populariteit, die zich manifesteerde in historisch hoge verkiezingsoverwinningen voor het CDA in 1986 en 1989.

Ten tweede was Lubbers een ultieme coördinator, iemand die al zijn vakministers nauw in de gaten hield en ingreep waar dat nodig was.⁵² Te Velde noemt Lubbers dan ook het "het levende bewijs van de wet van Ringnalda".⁵³ Als premier nam *Macher* Lubbers een krachtige positie in om het beleid van zijn kabinet te overzien, door Joustra en Van Venetië een "octopus-aanpak" genoemd.⁵⁴ In de ministerraad was hij oppermachtig. Hij maakte het een orgaan dat "voorgekauwde besluiten" vastlegde en conflicten moest beslechten "die tot hun politieke essentie waren teruggebracht".⁵⁵ Zijn focus lag primair op zijn ambt, en niet zoals zijn voorganger Den Uyl op zijn partij. In het verlengde daarvan werd de manier waarop de regering zich bemoeide met de samenleving, de besluitvorming, minder transparant. Ook hierdoor werd de "scheidsrechtersrol" van de premier, zoals Van Venetië en Joustra dit noemen, versterkt: "Hij wordt op het totale regeringsbeleid aangesproken door publiek, pers en parlement".⁵⁶ Hierbij kon Lubbers zichzelf optimaal profileren als een boven de partijen staande coördinator

⁵⁰ Het is vanzelfsprekend moeilijk om te classificeren wanneer iemand daadwerkelijk nationaal bezit wordt, maar over Lubbers kan achteraf die stelling met eenzelfde redenatie als over Drees gemaakt worden.

⁵¹ Te Velde, 'De traditie van de minister-president', 42.

⁵² Joustra en Van Venetië benoemen hoe Lubbers deze functie van het premierschap zelf kleineerde: "Lubbers omschreef zichzelf als de coördinator die 'zo nu en dan een minister een handje helpt' en als de 'aanjager van noodzakelijk beleid'". In: Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 25.

⁵³ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 176.

⁵⁴ Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 22.

⁵⁵ Ibid., 116-117.

⁵⁶ Ibid., 20.

van het kabinetsbeleid en de kabinetsploeg.⁵⁷ Het was zijn taak zijn coalities bij elkaar te houden en hij deed dit met verve.⁵⁸ Twee van zijn drie kabinetten haalden de eindstreep.

Een derde ontwikkeling die Lubbers teweegbracht was het in gebruik nemen van het nu zo bekende Torentje aan het Binnenhof als werkkamer van de premier. Waar het Catshuis, de officiële ambtswoning van de minister-president, op enige afstand van het politieke hart van Den Haag lag, bevond het Torentje zich aan het roerige Binnenhof. Nagenoeg iedere dag begon hij daar om zeven uur 's ochtends met werken, op een voor iedereen zichtbare plek waardoor hij zijn arbeidsethos aan het land kon tentoonspreiden.⁵⁹ De locatie gaf hem een “imago van onaantastbaarheid”.⁶⁰ Het was ook om die reden dat Joris Voorhoeve, zoals in de inleiding gesteld, klaagde: “De premier blijft hoog en droog in het Torentje zitten”.⁶¹ De slimme keuze van Lubbers om in het Torentje te trekken versterkte daarmee dus zowel de positie van premier op het vlak van bovenpartijdigheid als zichtbaarheid. Dit imago legde Lubbers geen windeieren tijdens zijn verkiezingscampagnes.

Ten vierde wist Lubbers optimaal gebruik te maken van de persconferenties van de premier. Het gebruik van wekelijkse persconferenties na afloop van de ministerraad op vrijdag was ingezet door premier De Jong, omdat hij zo wilde voorkomen dat journalisten hem tijdens het eten zouden bellen om vragen te stellen. Lubbers nam uitgebreid de tijd voor zijn persconferenties, waar hij uitvoerig commentaar gaf op onderwerpen die soms nog niet eens waren afgerond in de ministerraad.⁶² Hij gaf zo zowel sturing aan discussies die nog liepen en kon deze naar zijn voordeel voor de pers interpreteren. Joustra en Van Venetië noemen de

⁵⁷ Te Velde, ‘De traditie van de minister-president’, 40.

⁵⁸ Zo beschrijven Joustra en Van Venetië: “Door zijn detailliekennis van de ‘dossiers’ is Lubbers expert geworden in het blussen van branden. Zodra twee of meer departementen en hun ministers met elkaar in de clinch liggen, heeft de premier al een rijtje compromissen klaar. Op het ministerie van Algemene Zaken gaat het grapje dat wanneer minister A een appel pikt uit de tuin van B, Lubbers al bij het hek staat om te bemiddelen”. In: Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 21.

⁵⁹ Ruud Lubbers, *Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam 2018) 128.

⁶⁰ Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 11.

⁶¹ Ibid., 11.

⁶² Ibid., 169.

persconferentie voor Lubbers dan ook “het aangewezen middel om de publieke discussie te sturen”.⁶³ Rehwinkel benoemt daarom ook dat er vaak verwijten zijn geweest richting de minister-president het wekelijkse praatje voor “propaganda-doeleinden te benutten”.⁶⁴ Lubbers maakte hier op slimme wijze gebruik van.

Ten vijfde en laatste maakte Lubbers handig gebruik van de versterkte positie van de premier in de Europese context, met name tijdens de totstandkoming van het Verdrag van Maastricht. In de jaren tachtig nam het belang van de Europese Raad, waarin de regeringsleiders en staatshoofden van de Europese Unie zitting namen, toe. Lubbers steeg als lid hiervan uit boven zijn medeministers.⁶⁵ Ook in de Europese Raad opereerde hij na een tijd op een soortgelijke manier als in de ministerraad: overheersend en technisch zeer begaafd in het vinden van oplossingen.⁶⁶ Waar Den Uyl zeker de eerste jaren zijn aandacht vooral bij binnenlandse aangelegenheden hield, ging Lubbers een stap verder. Zijn aanwezige optreden in Europa ging zo ver dat hij in openlijk conflict kwam met zijn minister van Buitenlandse Zaken, Hans van den Broek. De twee bewindslieden hadden met enige regelmaat openbaar ruzies over buitenlands beleid.⁶⁷ Lubbers’ buitengewone aandacht voor Europese aangelegenheden is wellicht ook een uiting van de wet van Ringnalda. Steeds meer beleidsterreinen zijn grensoverschrijdend en de mate van staatsbemoeienis groeit op deze manier ook met betrekking tot internationaal beleid. De minister-president speelt hierbij als coördinator een beslissende rol.

Over Lubbers kun je dan ook concluderen dat hij de positie van het premierschap op meerdere manieren behoorlijk heeft versterkt. Met zijn dominante karakter en technische

⁶³ Ibid., 160.

⁶⁴ Rehwinkel, *De minister-president*, 145.

⁶⁵ Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 192.

⁶⁶ Zoals beschreven door Joustra en Van Venetië in: Ibid., 200.

⁶⁷ Een vergelijkbare situatie vertrok zich ook bij Abraham Kuyper. Joustra en Van Venetië schrijven hoe zijn minister van Buitenlandse Zaken, R. Melvil baron van Lynden, aftrad vanwege het autoritaire beleid en de aanwezigheid van Kuyper wat betreft buitenlands beleid. In: Ibid., 178.

vaardigheden wist hij zich te profileren als coördinator pur sang van zijn kabinetten. Onder andere door gebruik te maken van het Torentje als werkplek kon hij zich meer en meer neerzetten als een boven de partijen premier die zijn focus legde op het ambt en in mindere mate een politieke premier was. Lubbers was de baas van zijn coalities en straalde dit ook uit. Via persconferenties wist hij discussies te sturen en naar zich toe te trekken. Zijn krachtige positie in het Europese speelveld versterkte ten slotte zijn positie als een machtige regeringsleider die de Nederlandse belangen internationaal vertegenwoordigde. Grondwettelijk gezien werd zijn ambt in zijn periode vastgelegd en was de premier nog steeds een *primus inter pares*, maar feitelijk gezien was Lubbers boven de andere ministers uitgestegen. Van dit profiel wist hij goed gebruik te maken bij verkiezingscampagnes.

Na Lubbers

Na Lubbers hebben tot nog toe drie politici het ambt bekleed: PvdA'er Wim Kok, CDA'er Jan-Peter Balkenende en VVD'er Mark Rutte. Omdat dit onderzoek zich concentreert op de jaren '70 en '80 zal op hen niet uitgebreid worden ingegaan. Wel zijn enkele ontwikkelingen in de periode na Lubbers nog noemenswaardig. Zo werd het lidmaatschap van een politieke partij onder Kok, vergelijkbaar met Lubbers, ondergeschikt aan het besturen. Te Velde beschrijft hoe zij hierdoor zelfs iets eenzaam hadden als boven de partijen staande premiers.⁶⁸ Daarnaast wist Kok zich te ontpoppen tot een “vader des vaderlands”, waar ook Lubbers het lukte een populair en over het algemeen bindend leider te worden van het land.⁶⁹ Zij zijn er beide in geslaagd in zekere zin “premier te worden van alle Nederlanders”, zoals Drees voor hen.⁷⁰ Na Kok is dat geen minister-president meer gelukt.

⁶⁸ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 243.

⁶⁹ Hendrickx, ‘Waarom het zo goed als ondoenlijk is een zittende premier te verslaan’, *De Volkskrant* 26 februari 2021.

⁷⁰ Wilco Boom, *De val van Balkenende* (Amsterdam 2010) 142.

Balkenende was bijvoorbeeld in een zeer roerige politieke periode, na de moord op Pim Fortuyn, minder coördinator en meer op de achtergrond aanwezig. Wellicht had dit er ook mee te maken dat hij zich niet kon vereenzelvigen met zijn vele coalities.⁷¹ Premiers als Kok en Lubbers konden dit wel. Ministers kregen onder Balkenende op die manier meer ruimte zich te profileren, wat soms ook resulteerde in mislukkingen en geknapte proefballonnen. Rutte, die sinds 2010 minister-president is en hard op weg is het record van Lubbers als langstzittende premier te verbreken, wordt in zijn ambt vaak omschreven als een manager; “de bedrijfsleider van Nederland”.⁷² Op momenten van crisis, zoals de MH17, de Turkse diplomatenrel en de covid-19 pandemie, positioneerde Rutte zich als een manager, die zijn ministers weliswaar op hun vakgebieden naar oplossingen liet zoeken, maar zelf ook als een boven de partijen staande leider dit proces probeerde te sturen. De VVD-leider staat bekend om zijn permanente campagne-modus, als iemand die altijd “aan” staat, zich bewust is van de camera’s en altijd goedlachs in beeld komt. Het is eigenschap waar de premier in een zekere mate aan moet voldoen sinds de tijd van Den Uyl, maar zeker in het tijdperk van de sociale media is dit een pré. Ook staat Rutte te boek als iemand die veel van zijn kabinetsleden vanwege fouten en affaires heeft zien vertrekken, maar zelf nog steeds in het zadel zit als een echte “teflon-premier”, iemand met een politieke antiaanbaklaag.⁷³

Conclusie

Dit hoofdstuk had als doel de ontwikkeling van de rol van de minister-president tijdens de afgelopen anderhalf jaar te beschouwen door te focussen op een paar belangrijke ambtsbekleders. Na Thorbecke, de grondlegger van ons moderne politieke bestel, was het

⁷¹ Ibid., 142.

⁷² Stevo Akkerman, ‘Al meer dan tien jaar is Rutte de bedrijfsleider van Nederland’, *Trouw* 22 februari 2021.

⁷³ Hans van Soest en Jan Hoedeman, ‘Hoe lang is Rutte nog premier? ‘Tien jaar is echt wel de limiet’’, *AD* 10 oktober 2020. <<https://www.ad.nl/politiek/hoe-lang-is-rutte-nog-premier-tien-jaar-is-echt-wel-de-limiet~a05663a53/>>.

Kuyper die met de intrede van het partijstelsel voor het eerst een echte stempel wist te drukken om het ambt. Als premier was hij sterk verbonden met zijn partij, de ARP, waardoor hij gezien kan worden als de eerste puur politieke premier. Ook was hij de eerste minister-president die tot permanent voorzitter werd benoemd, hetgeen de functie een vaster karakter gaf. Later was het Colijn die als nationaal figuur liet dat een minister-president boven zijn partij uit kon stijgen. Als crisisleider en zelfbewust populist wist hij zo het hele land aan te spreken. Het was na de oorlog Drees die het premierschap definitief vormgaf door zijn interne gezag en de totale beheersing van de technische en bestuurlijke facetten van zijn ambt. “Vadertje Drees” werd zo nationaal bezit en een archetype premier voor alle Nederlanders.

Rond de jaren '60 en '70 begon zich vervolgens een ontwikkeling te voltrekken. Terwijl het ambt van premier werd bekleed door een serie kort zittende afgevaardigden van KVP en ARP die soms niet eens als lijsttrekker voor hun partij de verkiezingen hadden gewonnen maar tijdens de formatie naar voren werden geschoven, brak het Nederlandse electorale landschap open als gevolg van de ontzuiling. Verkiezingen werden het moment waarop kiezers hun stem steeds meer gingen baseren op leiderschap en de standpunten van een partij dan hun ideologie en traditie. Partijen speelden hierop in door een leider te kiezen die ook zwevende stemmers aan kon trekken. Vanaf Biesheuvel was het dan ook gebruikelijk dat alleen politieke leiders, waar men zijn stem op had uit kunnen brengen, minister-president konden worden. De twee functies versmolten op die manier langzaamaan en als gevolg hiervan werd de rol van de minister-president sterker, omdat deze minder snel door zijn eigen partij opzij kon worden geschoven vanwege de electorale waarde. Ook andere ontwikkelingen rond deze tijd voor een versterking van de rol van de premier, bijvoorbeeld de steeds meer ingewikkelde maatschappij die behoefte had aan een bemoeiende overheid en dus een coördinerende premier, een fenomeen dat zagezegd is vastgelegd in de wet van Ringnalda. Maar ook de groeiende rol van de media

en de sterke rol van de minister-president als lid van de Europese Raad droegen bij aan de ontwikkeling van het premierschap.

Het was vervolgens Den Uyl die, vergelijkbaar met Kuyper, opereerde als echte partijman en weliswaar binnen zijn kabinet vele branden moest blussen, maar dit niet deed als bovenpartijdig staatsman. Hij was een goed voorbeeld van een van de vele nog ongenoemde voordelen die een premier kan halen uit zijn ambt, namelijk de relatie met het koninklijk huis. Tijdens de Lockheed-affaire wist hij door zijn initiatiefrijke en zelfs “vaderlijke” rol in het zoeken van een oplossing veel respect te verwerven. Het liet zien hoe deze band tussen premier en staatshoofd kan bijdragen aan een imago van bovenpartijdigheid en exclusief leiderschap. Als reactie op Den Uyl heeft Van Agt voor het ambt zelf niet veel betekend, maar zijn opvolger wel. Lubbers wist zich vanwege zijn dominante persoonlijkheid en technische bedrevenheid te ontpoppen tot een echte *Macher*, een oppermachtige en doortastende coördinator van zijn kabinetten die zowel een publiek persoon was als een echte bestuurder. Lubbers liet tijdens zijn ambtsperiode zien hoe een bovenpartijdig premier ontzettende populariteit kon genieten. Aan dit beeld droeg het daarnaast bij dat hij in het Torentje zitting nam, hoog en droog en in het oog van de camera, optimaal gebruik kon maken van de persconferenties en een grote rol op zich nam in de internationale context. Lubbers was op deze manier definitief boven de andere ministers uitgestegen.

Ook Kok wist op soortgelijke manier boven zowel zijn medeministers als zijn partij uit te stijgen en een premier te worden van alle Nederlanders. Balkenende gaf zijn kabinetsleden weer meer ruimte om zich te profileren en kenmerkte zich vooral als eenvoudige rustpilaar in woelige tijden. Rutte, tot slot, kan tot noch toe beschreven worden als een politiek premier die zich altijd bewust is van de politieke consequenties van zijn acties, en zich profileert als een boven de partijen staande crisismanager die niks lijkt te kunnen gebeuren vanwege zijn “teflonlaag”. Hij vertegenwoordigt het toonbeeld van de groeiende onaantastbaarheid van het

premierschap. Minister-presidenten zitten door deze factoren de laatste decennia sterker in het zadel en hebben een stevigere rol gekregen die zichtbaarheid, bovenpartijdigheid, coördinatie en (crisis-)leiderschap uitstralen. Dit blijkt alleen al uit het feit dat Nederland in de afgelopen veertig jaar slechts vijf premiers heeft gehad, terwijl dit er in de veertig jaar daarvoor twaalf waren.

III. De nieuwe medialogica en de personalisering van de politiek

De precieze rol van de minister-president tijdens verkiezingen kan pas in beschouwing worden genomen wanneer bepaalde ontwikkelingen wat betreft verkiezingen en de verhouding tussen media en politiek bestudeerd zijn. Dit hoofdstuk richt zich daarom op de volgende facetten. Allereerst wordt de rol van de media gezien tijdens verkiezingen. Daarbij wordt met name de zogenaamde personalisering van de politiek, het fenomeen waarbij individuele politici steeds meer aanzien krijgen dan de partij waar zij voor staan, bestudeerd. De focus ligt hierbij wederom op de jaren '60, '70 en '80, waarin een duidelijke verschuiving op dit vlak te zien is. Zo wordt ook de relatie tussen de media en de premier behandeld. Het belang van deze ontwikkeling is essentieel voor het onderzoek naar de rol van de premier tijdens verkiezingen, aangezien dit over één persoon gaat. Aansluitend wordt de verandering in politieke stijl in deze periode bestudeerd, die zich tegelijkertijd ging voegen naar het nieuw soort media. Daarbij wordt ook het electoraat in ogenschouwing genomen, dat door de loop van de jaren via de media op een andere manier door de politici aangesproken moest worden tijdens verkiezingen. Tot slot wordt het begrip “premierbonus” geïntroduceerd, waar het volgende hoofdstuk via casussen dieper op in gaat, en wordt de discussie over een al dan niet gekozen premier kort aangesneden.

De personalisering van de politiek

Zoals in het vorige hoofdstuk genoemd voltrok zich rond de eind jaren '60 en begin jaren '70 een belangrijk fenomeen, de ontzuiling. Hiervoor opereerden de politieke partijen op dezelfde markt en dongen ze naar de stem van de kiezer tijdens verkiezingen, maar elkaars concurrenten waren ze in mindere mate.⁷⁴ Feitelijk gezien betekende de ontzuiling dus dat het electoraat zijn

⁷⁴ O. Scholten, 'Politieke partijen en marketing: ze vreten maar gewoon wat wij maken', in: N.P.G.W.M. Kramer e.a. eds., *Politieke communicatie in Nederland*, 19.

vaste en voorspelbare karakter begon kwijt te raken en daarmee ook een belangrijkere rol kreeg. Het was meer en meer aan de politieke partijen om het electoraat te overtuigen op hun partij te stemmen. Partijen als de KVP, die jarenlang een min of meer gelijk aantal zetels wist te behalen bij verkiezingen vanwege hun vaste katholieke achterban, zochten daarom een politiek leider die de kwaliteiten bezat om een breed electoraat aan te spreken.⁷⁵ Politiek werd op die manier meer en meer een theater, waarbij de politiek leiders een belangrijke rol hadden om zo goed mogelijk hun partij te vertolken op het politieke toneel. Waar leiderschap tot de jaren '60 en '70, in de woorden van Te Velde, “als zodanig verdacht” was, wijzend naar onder andere het autocratische leiderschap van Colijn, begon dit een andere connotatie te hebben onder het electoraat.⁷⁶ Het zou voor politici juist belangrijker worden de eigenschappen te hebben van een leider, omdat deze nodig waren kiezers van alle soorten en maten aan te trekken en te overtuigen dat zij de meest geschikte minister-president zouden zijn. De politiek personaliseerde op deze manier.⁷⁷ Zelfs in de jaren '70 werd hier al over geschreven, zoals door politicoloog Wilfried Dewachter.⁷⁸ De bestaanszekerheid van politieke partijen kwam hierdoor in het geding en de rol van personen nam ontzettend toe.⁷⁹ De sterk neergaande trend van partijlidmaatschap in deze tijd is hier een uiting van.⁸⁰

De belangrijkste factor die bijdroeg aan dit toenemend belang van een zichtbare politieke leider was de ontwikkeling van de media. Halverwege de jaren '60 won de televisie aan invloed. Verslaggeving betreffende politiek kreeg een meer dramatisch en urgent karakter.

⁷⁵ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 193.

⁷⁶ Ibid., 193.

⁷⁷ Met personalisering wordt in deze context dan ook de groeiende rol van personen in de politiek bedoeld. Dit hoofdstuk gaat verder in op de meerdere betekenissen van de term personalisering: J. Kleinnijenhuis, D. Oegema en J.H. Takens, 'Personalisering van de politiek', in: G. Voerman ed., *Jaarboek DNPP 2007* (Groningen 2009) 101-127.

⁷⁸ Wilfried Dewachter, 'Kleine-schaalverandering of trend : de personifikatie van de politiek langs de propaganda', *Res Publica* 14 (1972) 327-341.

⁷⁹ Zoals gesteld in: Liesbeth van Zoonen, 'Personalisering van de politiek en de waan van de dag', in: C.C. van Balen en A. Bos eds., *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2006* (2006) 39.

⁸⁰ Het functieverlies van politieke partijen wordt uitgebreid beschreven in: Rudy Andeweg en Jacques Thomassen, *Van afspiegelen naar afrekenen?: de toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011).

Infotainment deed zijn intrede, waarbij politici in amusementsprogramma's plaatsnamen waarbij serieuze vragen in snelle successie werden gevolgd door persoonlijke vragen.⁸¹ Carla van Baalen en Alexander van Kessel schrijven in hun omvangrijke boek over formaties dat de eerste (in)formateur vanaf 1977 altijd kwam van de grootste partij en dus het initiatief had. Als gevolg van deze praktijk gingen de media de verkiezingen verslaan als "een wedstrijd tussen de leiders van politieke partijen".⁸² Hier benoemen zij de medialogica die hierbij ging spelen: "De partij die 'de grootste' werd, zou de hoofdprijs incasseren: de winnaar had rechtstreeks toegang tot het Torentje. Deze medialogica had weer invloed op de verkiezingscampagne, die meer en meer het karakter kreeg van een strijd om het premierschap – bij voorkeur tussen twee partijleiders, want dat is het spannendst en het overzichtelijkst en daarmee het eenvoudigst te 'verkop'". Partijleiders moesten mee gaan in dit frame en zich dus gaan verkopen via de media aan de kiezer.⁸³

Naast technische vaardigheden moesten politiek leiders ook charisma en een zekere vorm van welsprekendheid moesten bezitten. Charismatische leiders waren er altijd al geweest, bijvoorbeeld Kuypers en Colijn, maar "hun rol" was sterk veranderd in deze periode, zo stelt Paul Lucardie in een uitgebreide analyse van politiek in een individualiserende samenleving.⁸⁴ De noodzaak tot duidelijke politieke communicatie richting het ontzuijlede electoraat speelde hierbij een belangrijke rol. Als oorzaken hiervoor haalt Ferry Houterman, oud-campagneleider voor de VVD, onder andere aan dat de vakbeweging aan invloed had verloren, er een verschuiving plaatsvond van delegatie-democratie naar participatiedemocratie en uiteraard de

⁸¹ Al in de jaren '60 zat premier De Quay bijvoorbeeld bij Mies Bouman. Maar ook Den Uyl en Van Agt maakten goed gebruik van dergelijke talkshows. Zie: K. Brandts, E. Cabri en P. Neijens, 'Hoe informatief en leuk? Infotainment in de campagne', in: Philip van Praag en Kees Brants eds., *Tussen Beeld en Inhoud* (Amsterdam 2000) 135.

⁸² Van Baalen en Van Kessel eds., *Kabinetformaties 1977-2012* (Amsterdam 2016) 527.

⁸³ Het persoonlijke leven van politici ging hierbij ook een rol spelen. Politici gingen zich bijvoorbeeld verkopen via politieke biografieën, die zowel ingingen op hun leven als politieke visie. Een interessant artikel hierover is: Rosa van Zanten en Liesbeth van Zoonen, 'The personal in political television biographies', *Biography* 33:1 (2010) 46-67.

⁸⁴ Paul Lucardie. 'Individualisering, beambtendom en populisme', in: R.A. Koole ed., *Jaarboek DNPP 1988* (1989) 175.

nieuwe media die meer “actuele betrokkenheid” genereerde bij kiezers.⁸⁵ Te Velde noemt hierbij Den Uyl als de meest typerende leider van deze periode van nieuwe politieke communicatie.⁸⁶ De PvdA-premier was iemand wiens redenaarskunsten goed te pas kwamen en goed wist in te spelen op de groeiende invloed van de media. Voortdurend was hij bezig met zijn imago en wat kiezers van hem zouden denken.⁸⁷ Op die manier was hij iemand die zwevende kiezers wist aan te trekken.

Zijn jarenlange strijd met Van Agt maakte hen voor beide kanten van het electoraat zeer populair, omdat hun tegenstellingen ook de idealen waarvoor zij beide stonden duidelijk maakten. Zij “beheersten” het politieke toneel voor lange tijd, zo stelde Breedveld in een beschouwing eind jaren '80.⁸⁸ Op deze manier verdrongen zij als het ware andere partijen naar de zijkant van het theater, omdat de media smulden van hun dramatische politieke strijd. Ook Lubbers deed dit op een bewuste manier. In zijn politieke memoires zegt hij: “Voor de andere partijen blijft er weinig ruimte meer over. Mijn aankondiging dat de verkiezingen van 1986 zullen gaan tussen Den Uyl en Lubbers bevestigt dat. Het competitie-element wordt sterker. Wie wordt de grootste: CDA of PvdA? Op die manier zuig je VVD-stemmen naar het CDA. Een stem voor Lubbers is een stem tegen Den Uyl”.⁸⁹ De politiek werd zo vooral een strijd om personen, en minder om ideologie.⁹⁰

Verkiezingen om personen en regering

Ook het karakter van verkiezingen veranderde in de jaren '60 en '70. Daarvoor was de regering een “bestuurlijk college”, met een zekere afstand tot de kiezers.⁹¹ Echter zou men vanaf dan

⁸⁵ F.I.M. Houterman, ‘Politieke communicatie: een Echternach-processie’, in: N.P.G.W.M. Kramer e.a. eds., *Politieke communicatie in Nederland*, 62.

⁸⁶ Te Velde noemt het zelfs “De tijd van Den Uyl” in: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 194.

⁸⁷ Ibid., 214.

⁸⁸ Breedveld, ‘Het dualisme is dood, leve het dualisme’, 204.

⁸⁹ Theo Brinkel, *Haagse Jaren* (Amsterdam 2020) 179.

⁹⁰ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 239.

⁹¹ Te Velde, ‘De traditie van de minister-president’, 39.

tijdens verkiezingen een regering en haar beleid beoordelen, en daarbij ook de personen die deze regering vormden. De minister-president was hierbij het “gezicht van bepaalde coalitiesamenwerking”, zo benoemt Rehwinkel, waardoor ook zijn positie een meer centrale rol zou krijgen tijdens verkiezingen.⁹² In plaats van het land te doorkruisen en kiezers in persoon aan te spreken, was het nu mogelijk via de televisie een ongelooflijk groot potentieel electoraat te overtuigen.

Verkiezingen waren hierbij nog steeds het belangrijkste ijkpunt, maar ook tussendoor waren er veelvuldig campagnespotjes van partijen, bijvoorbeeld tijdens de “zendtijd voor politieke partijen”. Verkiezingsdebatten deden hun intreden, waarbij het belangrijk was dat er één iemand de partij zo goed mogelijk vertegenwoordigde. Vanaf 1971 stond elke verkiezingen een slotdebat gepland aan de vooravond van de verkiezingen.⁹³ Politiek werd zo “gemediatiseerd” en debatten werden de kern van verkiezingscampagnes. Er ontstond een zogenaamde “televisiedemocratie”.⁹⁴ In de afgelopen decennia komen dit soort debatten daarnaast steeds meer neer op persoonlijke verwijten en vetes. Zo hield Rutte bijvoorbeeld in debatten met oud-gedoogpartner Geert Wilders nooit op over zijn “weglopen uit het Catshuis”.⁹⁵ Deze nieuwe medialogica maakte personen steeds centraler en debatten, die eigenlijk ideologische kwesties zouden moeten aansnijden, daarmee vaak ontzettend op de persoon gericht.

Verkiezingen kregen ook een steeds essentiëlere functie in het zogenaamde “selectieproces van de minister-president”, zo stelt Rehwinkel.⁹⁶ Waar tot aan eind jaren ’60 soms buitenstaanders die niet lijsttrekkers waren geweest premier werden, zoals in het vorige

⁹² Rehwinkel, *De minister-president*, 156.

⁹³ Peter van der Geer, ‘Het slotdebat als strijd om de spotlight’, in: Philip van Praag en Kees Brants eds., *Tussen Beeld en Inhoud* (Amsterdam 2000) 113.

⁹⁴ Zoals genoemd in: Harm Kaal, ‘De cultuur van het televisiedebat’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014) 293-316.

⁹⁵ Eric Vrijns ‘Wilders en Klaver zijn opeens geen ‘weglopers’ meer’, *EW Magazine* 3 oktober 2020. <<https://www.ewmagazine.nl/nederland/achtergrond/2020/10/wilders-en-klaver-zijn-ineens-geen-weglopers-meer-780329/>>.

⁹⁶ Rehwinkel, *De minister-president*, 37.

hoofdstuk ook genoemd, was dat vanaf de jaren '70 niet meer denkbaar. De invloed van personen in de politiek was dermate groot geworden, dat het een voorwaarde werd dat zij zich op het politieke toneel moesten laten zien voordat zij het ambt konden begeren.⁹⁷ Dit betekent dan ook dat politici sindsdien in feite in een continue campagnemodus zitten, waarbij zij zo vaak als voor hen wenselijk is op televisie willen verschijnen om de kiezer blijvend te overtuigen. Het roept bij Lennart van der Meulen terecht de vraag op wanneer verkiezingscampagnes beginnen en wanneer ze voorbij zijn: “Staat alles wat politici doen in het teken van de volgende verkiezingen, is er een losstaand campagnetraject of vormt een komende strijd om de kiezers een integraal onderdeel van het politiek handelen?”⁹⁸ Dat eerste lijkt de realiteit tegenwoordig, maar zeker al vanaf de tijd van Den Uyl stonden politici als het ware altijd “aan” en in permanente campagnemodus. Zo organiseerde het CDA onder Lubbers ook buiten verkiezingstijd grote evenementen. Rehwinkel stelt dat in deze cultuur de minister-president een belangrijke rol vervult.⁹⁹ Dit brengt ons op het electorale belang het premierschap.

De premierbonus

Het ambt van de minister-president werd in de jaren '70 gepolitiseerd. In plaats van een puur bestuurlijke positie werd het ook een politieke positie waarbij rekening gehouden moest worden met beeldvorming en imago. Politicoloog Simon Otjes spreekt van de “presidentialisering van de functie”, waardoor de “status van de man in het Torentje” onmiskenbaar is veranderd.¹⁰⁰ Joustra en Van Venetië spreken over de minister-president als een “mediafenomeen” die door zijn vele optredens op televisie en radio over een directe band met de kiezer beschikt.¹⁰¹ De

⁹⁷ De eerder genoemde uitzondering was de manier waarop Lubbers in 1982 premier werd, maar ook hij genoot al aanzienlijke populariteit binnen zijn partij en was al vaker genoemd als een eventuele lijsttrekker van het CDA voordat Van Agt het werd.

⁹⁸ Van der Meulen, ‘Het is permanent campagne’, 53.

⁹⁹ Rehwinkel, *De minister-president*, 146.

¹⁰⁰ Dit zegt Simon Otjes in een interview. In: Hendrickx. ‘Waarom het zo goed als ondoenlijk is een zittende premier te verslaan’, *De Volkskrant* 26 februari 2021.

¹⁰¹ Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 227.

premier werd op deze manier een Bekende Nederlander met gratis publiciteit.¹⁰² Via de televisie kreeg de premier in feite zendtijd om zich te profileren. In het geval van Rutte zegt Hendrickx dat het voor politieke tegenstanders deprimerend moet zijn om de televisie aan te zetten: “Zelfs als hij niet in beeld is, gaat het toch over hem”.¹⁰³ Is hij niet zelf in beeld, dan zijn het vaak leiders van andere partijen die reageren op uitspraken of beleid van de minister-president. Zoals al benoemd in het vorige hoofdstuk was Lubbers een toonaangevend voorbeeld van de macht die persconferenties aan een premier geven. Ook het wekelijkse gesprek met de minister-president, dat wordt uitgezonden op televisie, is een belangrijk machtsmiddel. Via dat gesprek en de persconferentie na de ministerraad stijgt de minister-president duidelijk uit boven de andere ministers, omdat hij de persoon is die het resultaat van al het overleg mag presenteren.

Deze voordelen als gevolg van de nieuwe medialogica in Den Haag kregen een extra dimensie tijdens verkiezingen. Niet alleen bij landelijke verkiezingen, maar ook bij Europese-, gemeentelijke- en provinciale verkiezingen. Zo koos het CDA er bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 bijvoorbeeld voor Lubbers prominent in de campagne te gebruiken. Jan Schinkelshoek zegt hierover: “We zijn er ook een beetje in doorgeschoten. Toen hebben we het hele land volgeplakt met Lubbers, alsof hij in Waalwijk, Sechsbiersum en Almelo ook verkiesbaar was. Toen hebben we lokaal wat opstand gekregen, dat was wel terecht”.¹⁰⁴ Ondanks dat kiezers niet op hem konden stemmen, was het CDA dus zelfbewust van het feit dat de naamsbekendheid die de premier genoot vanwege media-aandacht hen kon helpen tijdens de campagne.

Een ander voordeel dat de partijen van een premier kunnen hebben tijdens verkiezingscampagnes is het gevolg van de vele media-optredens die de zittend premier vanuit

¹⁰² Fons Kockelmans. ‘De premierbonus wordt niet altijd uitgekeerd’, *Historiek* 8 september 2016. <<https://historiek.net/premierbonus-niet-altijd-uitgekeerd/63559/>>.

¹⁰³ Hendrickx. ‘Waarom het zo goed als ondoenlijk is een zittende premier te verslaan’, *De Volkskrant* 26 februari 2021.

¹⁰⁴ Interview Jan Schinkelshoek, gehouden op 18 november 2021.

zijn functie krijgt, terwijl hij tegelijkertijd ook politiek leider van zijn partij is. Toen minister-president Lubbers als CDA-lijsttrekker benoemd was in 1986 en 1989 kreeg hij bijvoorbeeld vragen als “Zegt u dit als premier of als CDA-lijsttrekker?”.¹⁰⁵ Het laat zien hoe een zittend premier weliswaar duidelijk kan maken vanuit welke van zijn twee functies, premier of lijsttrekker, hij uitspraken doet, maar uiteindelijk blijft hij één persoon. In de beeldvorming worden deze functies dan ook versmolten. Het is duidelijk dat de nieuwe medialogica vanaf de jaren '70, in samenhang met het losgebroken electoraat dat voor hun stem overtuigd moest worden door publieke politieke leiders, ervoor zorgde dat de premier als Bekende Nederlander een bepaalde kans kon maken op een premierbonus tijdens verkiezingen. Hoe precies door partijen op dit fenomeen werd ingespeeld, wordt in de volgende casuïstieke hoofdstukken uitgelegd.

Gekozen premier?

Tot slot heeft het idee van de premierbonus ook betrekking om de uitvoerige discussie over een eventuele gekozen premier. Aangezien verkiezingen zoveel meer over personen zijn gaan draaien en de uiteindelijke winnaar vrijwel altijd premier wordt, kunnen verkiezingen wellicht meer en meer gezien worden als “officieuze minister-presidentsverkiezingen”.¹⁰⁶ Steeds vaker spreken lijsttrekkers uit dat ze premier willen worden, zoals Sigrid Kaag in 2021 en ook zeker Pim Fortuyn in 2002. In dat laatste geval was zelfs zijn partij, de Lijst Pim Fortuyn, naar hem genoemd, waardoor mensen nog duidelijker stemden op een kandidaat-premier in plaats van een programma van een partij.¹⁰⁷ Er wordt mede daarom vaak geopperd dat er al sprake van

¹⁰⁵ Wel is het zo dat de premier een paar weken voor de verkiezingen het gesprek op televisie stopt, zo benoemen Joustra en Van Venetië. Joustra en Van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap*, 161.

¹⁰⁶ Mieke Aarts, ‘In afwachting van de première. Over sekse en het minister-presidentschap in Nederland’, in: Bureau Strategische Kennisontwikkeling Ministerie van Binnenlandse Zaken ed., *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2001) 49.

¹⁰⁷ Redactie NOS, ‘Sigrid Kaag kandidaat-lijsttrekker D66: ‘Ik wil premier worden’’, NOS 21 juni 2020. <<https://nos.nl/artikel/2338025-sigrid-kaag-kandidaat-lijsttrekker-d66-ik-wil-premier-worden>>.

een gekozen premier zou zijn, zo haalt Te Velde aan, omdat “premier en kandidaat-premiers ook meestal lijsttrekker zijn”.¹⁰⁸ Kiezers stemmen tegenwoordig zeer bewust op partijen vanwege hun politiek leider, en in mindere mate vanwege de ideologische grondslag van de partij, zoals vóór de jaren '70 het geval was. Daarbij is vaak de hoop dat de partij waarop gestemd wordt, ook daadwerkelijk de grootste wordt. Aangezien het de gewoonte is, maar niet de plicht, dat de leider van de grootste partij uiteindelijk het kabinet zal leiden, zou dit daarom betekenen dat kiezers een premier kiezen.

Door de commissie Deetman is hier in de jaren '80 zelfs uitgebreid onderzoek naar gedaan, toen zij de veranderde positie van de premier in beschouwing nam en deze als het ware codificeerde.¹⁰⁹ Tot de invoering van een feitelijk gekozen premier, oftewel een aparte stemming op enkel personen en niet alleen op partijen, is het echter niet gekomen. Toch menen sommigen dat er wél een feitelijk gekozen premier is, zoals J. de Bruijn. Dit stelt hij op basis van analyse van kabinetsformaties tot aan eind jaren '80 waarbij zowel de ontwikkeling dat verkiezingen meer om het minister-presidentschap draaien en dat de leider van de grootste partij premier wordt, doorslaggevend zijn.¹¹⁰

Rehwinkel is het niet met hem eens en toont aan de hand van de verkiezingen van 1977 en 1982 aan dat van een gekozen premier geen spraken is, aangezien bij beide verkiezingen de PvdA de grootste partij was maar desalniettemin niet de premier leverde en vanwege de manier hoe Lubbers in 1982 premier werd zonder lijsttrekker te zijn.¹¹¹ Dit anekdotische tegenbewijs lijkt misschien onvoldoende, maar het raakt de kern van het feit dat een feitelijk gekozen premier in Nederland niet bestaat. Ook Schinkelshoek is het hiermee eens: “Materieel kom je dicht in de buurt van een gekozen premier, formeel niet”.¹¹² Dat de lijsttrekker van de grootste

¹⁰⁸ Te Velde, 'De traditie van de minister-president', 37.

¹⁰⁹ Rewinkel, 'De minister-president en de commissie-Deetman', 20-21.

¹¹⁰ J. De Bruijn, 'Kwaliteit van premier moet vooropstaan', *NRC Handelsblad* 1 juni 1989. <https://www.nrc.nl/nieuws/1989/06/01/kwaliteit-van-premier-moet-vooropstaan-kb_000035044-a3585596>.

¹¹¹ Rewinkel, *De minister-president*, 37.

¹¹² Interview Jan Schinkelshoek.

partij het voortouw in de formatie krijgt is min of meer al een staatsrechtelijke conventie geworden. Het zijn echter tot op de dag van vandaag nog altijd fractievoorzitters tijdens de formatie de regeringscoalitie samenstellen. Het zijn daarbij de partijen die hun fractievoorzitter eventueel weg kunnen stemmen, of de personen zelf die besluiten het politieke toneel te verlaten waardoor een ander premier wordt, in het geval van Van Agt en Lubbers in 1982. Een echte rechtstreekse verkiezing zou een totale vernieuwing van het kiesstelsel vereisen.¹¹³ De discussie hierover is echter blijvend belangrijk omdat het raakt aan het groeiende electorale belang van de zittend premier.

Conclusie

Dit hoofdstuk concentreerde zich op de ontwikkelingen vanaf de jaren '60 en '70 die betrekking hebben op de verhouding tussen media en politiek, de personalisering van de politiek en de rol van verkiezingen. Aan de ene kant brak het electoraat in deze periode open als gevolg van de ontzuiling waardoor politiek leiders een grotere en publiekere rol kregen om namens hun partij kiezers te overtuigen van hun stem. Aan de andere kant wonnen de media sterk aan invloed, met name door de intrede van de televisie, waarbij politieke verslaggeving zich meer ging toeleggen op de dramatische en actuele kanten van het politieke toneel. Politici moesten zich door deze nieuwe medialogica via de media op een permanente manier gaan presenteren aan de kiezer. Dit vereiste politiek leiders die politieke communicatie onder controle hadden en zeer bewust en tactisch om konden gaan met de media, zoals Den Uyl. De media smulden bijvoorbeeld van politieke strijden, zoals die tussen hem en Van Agt. Tijdens verkiezingen werden zij in meerdere mate dan vroeger door de kiezer beoordeeld op hun overtuigingskunsten, technische vaardigheden en charisma. Debatten gingen centraal staan en werden in de loop van de jaren steeds meer op de partij gericht in plaats van de programma's.

¹¹³ Bovend'Eert, 'De minister-president: een regeringsleider zonder bevoegdheden?', 15.

Als gevolg hiervan veranderde ook de positie van de premier, die al versterkt was, te midden van deze ontwikkelingen. De functie presidentialiseerde en werd door de media een echte Bekende Nederlander die meer zendtijd kreeg dan welke politicus dan ook. Onder andere door zijn wekelijkse gesprek op de televisie en de persconferenties had hij een exclusieve mogelijkheid de kiezer aan te spreken. Met name tijdens verkiezingen had dit consequenties. Daar werd zijn grote naamsbekendheid en ogenschijnlijk onbeperkte toegang tot het televisiepubliek door partijen in hun voordeel ingezet, de zogenaamde premierbonus. Het riep vragen op of verkiezingen niet meer alleen waren gaan draaien om personen, waardoor er wellicht al gesproken kon worden over een gekozen premier. Het was namelijk de gewoonte dat de leider van de grootste partij premier werd en door de personalisering van de verkiezingen als gevolg van de nieuwe medialogica stemden mensen veel bewuster dan voorheen op politici omdat zij hen graag in het Torentje zagen. Tot een feitelijk gekozen premier is het echter nog niet gekomen, aangezien het nog altijd fractievoorzitters tijdens de formatie zijn die uitmaken wie de minister-president zijn. De uitzonderingen van 1977 en 1982 tonen dat aan.

Wél is het zo dat door het veranderde politieke klimaat vanaf de jaren '60 en '70 de minister-president een andere rol heeft gekregen tijdens verkiezingen. De premier heeft voordelen ten opzichte van de rest van de politiek leiders die als lijsttrekker tijdens verkiezingen fungeren. Door over te komen als een boven de partijen staande staatsman op een sterk gepersonaliseerd politiek toneel vervult de premier een dubbelrol die hem veel gewin kan opleveren. “De premier is geen gewone politicus”, zo stelt journalist Fons Kockelmans terecht, “maar staat als regeringsleider enigszins boven de partijen”. De premier fungeert echter tijdens verkiezingen in theorie wél als gewone politicus, die het tegen de andere gewone politici van andere partijen opneemt. Zijn functie als premier geeft hem een bonus die tijdens verkiezingen benut kan worden.

IV. “Kies de minister-president”, 1977

De verkiezingscampagne van 1977 wordt vaak monumentaal genoemd wat betreft het baanbrekend personalistische karakter en de manier hoe het duidelijk brak met voorgaande campagnes. Den Uyl wist overduidelijk te scoren met zijn slogan “Kies de minister-president, kies Den Uyl” en won tien zetels met de PvdA, van 43 naar 53, een record aantal op dat moment. Dit hoofdstuk zal meerdere vraagstukken met betrekking op deze campagne behandelen. Hoe, bijvoorbeeld, besloot de PvdA dat de tijd rijp was voor een personalistische campagne als deze? Hoe gaven zij deze campagne vorm via de steeds meer aanwezige media? En hoe, vervolgens, gebruikten zij het ambt dat Den Uyl bekleedde in hun voordeel tijdens deze campagne? Kortom, op welke manier poogde de PvdA de premierbonus te incasseren? Dat zijn vragen waar dit hoofdstuk antwoord op zal geven aan de hand van zowel secundaire literatuur, voornamelijk het zeer inzichtelijke boek van Philip van Praag over de PvdA, en primaire bronnen, zoals notulen van vergaderingen van het PvdA-partijbestuur (PB) en een interview met Jan Pronk, minister voor Ontwikkelingssamenwerking in kabinet-Den Uyl.¹¹⁴

Allereerst wordt ingegaan op het strategische element van de campagne, inclusief het uitgangspunt dat jaar voor de PvdA en de verschillende factoren die hun verkiezingsplan wel of niet zouden dienen. Daarna wordt ingegaan op de tactiek, de manier waarop dat plan bereikt kon worden. De manier waarop het ambt van Den Uyl daarbij gebruikt werd, nadrukkelijk bekeken. Het inhoudelijke aspect van de campagne, zoals de sociaaleconomische punten waarop de PvdA wilde scoren, wordt zoveel mogelijk vermeden maar niet genegeerd. Op deze manier wordt zoveel mogelijk de focus gelegd bij de positie van Den Uyl tijdens de campagne en het belang van zijn positie als minister-president.

¹¹⁴ Philip van Praag, *Strategie en Illusie* (Amsterdam 1991).

Uitgangspunt en strategie

Het uitgangspunt van de verkiezingscampagne van 1977 voor de PvdA was als volgt. Den Uyl was sinds 1973 minister-president geweest. Zijn kabinet, nog altijd het meest progressieve van de Nederlandse parlementaire geschiedenis, bestond naast de PvdA uit de Partij Politieke Radicalen (PPR), D66, en werd gedoogd door de KVP en ARP. Het kabinet begon met grootste plannen en beloften, maar werd al snel geconfronteerd met de oliecrisis van 1973. Het had geleid tot economische recessie en groeiende werkloosheid. De grote idealen waar de PvdA in 1972 campagne mee had gevoerd, konden uiteindelijk over het algemeen niet verwezenlijkt worden. Den Uyl was grotendeels blijven hangen in beloften. De campagne van 1977 zou dus gevoerd moeten worden vanuit een zekere achterstand. In plaats van grote successen uit de afgelopen vier jaar, moest de PvdA de kiezer overtuigen door toch hier en daar behaalde resultaten te laten zien en wellicht uit te groten.

Den Uyl zelf had zoals eerder beschreven veel waardering gekregen voor zijn optreden tijdens de Lockheed-affaire, door Van Agt later de “de belangrijkste zaak onder leiding van Joop den Uyl” genoemd en “nummer één van de goede zaken die hij op zijn conto mocht schrijven”.¹¹⁵ Den Uyl had als bemiddelend en doortastend minister-president de monarchale crisis uiteindelijk in omvang weten te beperken. Zware averij was daarmee voorkomen. Vanuit die positie genoot de minister-president nog steeds persoonlijke populariteit. Pronk beaamt dit: “Het feit dat Den Uyl dat tot een goed einde had weten te brengen met een bepaalde oplossing die hij door de politieke contreien heen moest leiden, dat lag niet bij voorbaat vast en deed hem nog verder in achting stijgen”.¹¹⁶ Deze uitzonderlijke positie was belangrijk. De PvdA als partij stond in de peilingen namelijk op zwaar verlies ten opzichte van de verkiezingen van 1972.¹¹⁷ Met de premier had de partij dus een belangrijke troef in handen.

¹¹⁵ ‘Joop den Uyl – dromer en drammer’, *Andere Tijden* 23 december 2012. < <https://anderetijden.nl/aflevering/134/Joop-den-Uyl>>.

¹¹⁶ Interview Jan Pronk, gehouden op 6 december 2021.

¹¹⁷ Van Praag, *Strategie en Illusie*, 251-252.

De strategie om een campagne gericht op Den Uyl te voeren, was vooral gebed op een voortzetting van zijn kabinetsbeleid, niet per definitie hetzelfde kabinet. Het doel was daarbij dat de progressieven wederom de meerderheid in welke coalitiesamenwerking dan ook zouden hebben. Den Uyl zelf zei hierover dat “het handhaven van het progressieve kabinet de hoeksteen van de voorwaarden” zou zijn.¹¹⁸ De PvdA-lijsttrekker zou daarbij tot inzet worden gemaakt van de machtsvraag: “het beleid van het kabinet als inzet betekent dat we tenminste moeten eisen dat Den Uyl weer minister-president wordt”.¹¹⁹ Hetzelfde stelde ook later fractievoorzitter Ed van Thijn.¹²⁰ Als staatsman zou hij tijdens de campagne boven de partijen moeten staan om de kiezer blijvend te herinneren dat hij op dat moment ambtsbekleder was. Noodzakelijk was het dan ook om Den Uyl zo lang mogelijk in de modus van minister-president te laten fungeren, en dus pas laat optredens te laten maken in verband met de verkiezingen.¹²¹

Naast deze personalistische campagne zou ook de traditioneel sociaaldemocratische profilering worden aangehouden. Van Praag stelt dat dit ervoor zorgde dat de PvdA in 1977 “nog zeer sterk de signatuur had van een arbeiderspartij”.¹²² Tegelijkertijd zou de verkiezingscampagne gericht worden op het midden.¹²³ Daarbij werd al rekening gehouden met een eventueel toekomstig CDA-VVD kabinet, waar sterk campagne tegen gevoerd moest

¹¹⁸ Notulen van een extra vergadering van het partijbestuur, 13 september 1976, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹¹⁹ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 6 september 1976, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹²⁰ Ed van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar. 25 mei - 11 november 1977* (Amsterdam 1978) 17.

Deze mening deelde ook Den Uyl zelf, blijkt uit notulen: “We moeten ook eisen dat Den Uyl weer premier wordt; we moeten niet aan een kabinet deelnemen als de verkiezingsuitslag dat onmogelijk maakt”. In: Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur met de Eerste en Tweede Kamerfractie en het kabinet, 1 november 1976, 5, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 5.

¹²¹ Van Praag, *Strategie en Illusie*, 261.

¹²² Philip van Praag in: Frans Becker en Gerrit Voerman eds., *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016) 109.

¹²³ Van Praag, *Strategie en Illusie*, 247.

worden.¹²⁴ Den Uyl zou daarbij een belangrijke rol hebben, als enige man die wederom voor een kabinet met een linkse signatuur kon zorgen.¹²⁵

De campagne

De manier waarop de PvdA poogde te slagen in hun strategie kwam op enkele manieren naar voren. Uiteraard speelde het feit dat de PvdA de coalitieleider was geweest in de vier jaar daarvoor en haar lijsttrekker de naamdrager een gigantische rol. Het beleid van kabinet-Den Uyl werd in de beeldvorming goed neergezet middels folders en advertenties. Het credo: “Toch niet zo gek van het kabinet-Den Uyl”.¹²⁶ Het sociaaleconomische beleid was hierbij van cruciaal belang. Den Uyl was de premier geweest die het land had toegesproken vanuit het Torentje tijdens de oliecrisis. Hij zou tijdens de verkiezingen van 1977 gepresenteerd moeten worden als dé kandidaat die het land uit het slop zou trekken. Pronk stelt dat juist in deze moeilijke economische situatie, waarin het verdelingsvraagstuk een grote rol ging spelen, Den Uyl een belangrijke positie in kon nemen. De gewone man en vrouw die het moeilijk hadden in deze situatie vertrouwden Den Uyl, zo zegt hij: “Bij die verdeling ging het politiek vooral om de positie van de onderkant, de gewone man. Die moest er zeker van zijn dat zijn of haar toekomst het best in de handen lag door Den Uyl, Ome Joop”.¹²⁷ Niet voor niks hamerde ook Van Thijn er op dat Den Uyls rol hierin belangrijk was: “We moeten zeggen dat slechts één lijstaanvoerder minister-president kan worden in deze tijd met sociaal-ekonomische problemen”.¹²⁸ Het feit dat

¹²⁴ Zo stelt Van Thijn tijdens een vergadering: “We willen een campagne voeren met Den Uyl als de toekomstige minister-president, en tegen het CDA-VVD kabinet”. Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 29 maart 1977, 3, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹²⁵ Een belangrijke opmerking hierbij is dat Den Uyl zelf geen voorstander was van een personalistische campagne, zo blijkt uit inzicht van Pronk: “Daar hield hij niet van. Hij wilde gewoon het tweede kabinet-Den Uyl, maar hij was wars van persoonsverheerlijking. Hij was totaal niet ijdel, zelfs een beetje verlegen”. Interview Jan Pronk.

¹²⁶ Ibid., 258.

¹²⁷ Interview Jan Pronk.

¹²⁸ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 10 januari 1977, 18, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

Den Uyl al premier was, werd hierbij gezien als een voordeel.¹²⁹ De kiezers wisten wat ze aan hem hadden op basis van de jaren daarvoor en dus was stond een stem op hem garant voor vastigheid, zo stelde destijds ook Pronk: “De mensen willen zekerheid, en die krijgen ze als Den Uyl premier wordt”.¹³⁰

De slogan waar uiteindelijk voor werd gekozen, “Kies de minister-president, kies Den Uyl”, was ook van groot belang, niet te meer omdat hier nog steeds dikwijls naar gerefereerd wordt wanneer er gesproken of geschreven wordt over succesvolle personalistische campagnes. De leus ontstond na onderzoek onder proefpersonen zonder vaststaande partijvoorkeur.¹³¹ Hen sprak “Kies onze minister-president, kies Den Uyl” het meest aan, maar “onze” minister-president werd uiteindelijk vervangen door “de” minister-president, aangezien dit onder enkele van de personen tot irritatie had geleid.¹³² De keuze voor deze persoonlijke slogan lag voor de hand, zo stelt Pronk: “Als je de premier als lijsttrekker hebt, en die is als regeringsleider geslaagd, misschien niet in de ogen van de samenleving in totaliteit (behalve op het punt van Lockheed), maar geslaagd ook in de ogen van de eigen achterban en de potentiële achterban, dan ga je door. Dan kies je niet voor verandering”.¹³³

Andere, meer inhoudelijke, leuzen zoals “De PvdA durft te kiezen”, strandden uiteindelijk. Al vroeg had het partijbestuur namelijk besloten dat Den Uyl de belangrijkste troef zou worden voor de verkiezingen van 1977. In september 1976 spraken meerdere leden van het partijbestuur hun voorkeur uit voor een personalistische campagne. Zo zei Gerard Heyne van

¹²⁹ Zo benoemden ook leden van de campagnecommissie. Tom Pauka, spindoctor van Den Uyl, stelde bijvoorbeeld: “Ook in de eindsprint blijft Joop minister-president”. Rene Coelho beaamde dit: “Er zijn natuurlijk ook voordelen aan het feit dat je lijsttrekker minister-president is”. In: Verslag van de vergadering van de campagnecommissie, 10 december 1976, 3-4, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 63.

¹³⁰ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 10 januari 1977, 19, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹³¹ De PvdA had in die tijd een abonnement op het NIPO, dat veel onderzoeken voor hen verrichte. De gegevens die hieruit voortkwamen werden onder andere geanalyseerd door Maurice de Hond.

¹³² Verslag van de vergadering van de campagnecommissie, 10 december 1976, 12, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 63.

¹³³ Interview Jan Pronk.

den Bak dat “de hele verkiezingscampagne in het teken moet staan van ‘Den Uyl, wie anders!’”.¹³⁴ Joop van den Bergh refereerde naar de verkiezingen van 1956: “Onze grootste winst was in ’56, na een personalistische campagne. Nu zal de campagne hoofdzakelijk tussen Lubbers en Den Uyl gaan. We moeten de leus hanteren ‘zet meer progressieven naast Den Uyl’”.¹³⁵ Ook Pronk verwijst naar Drees, die de partij leidde tijdens de campagne van 1956, als inspiratiebron voor de campagne van 1977.¹³⁶ Omdat een PvdA-campagne al eerder op de persoon gericht was, lag de keuze deze keer wederom voor de hand. Het medialandschap was echter veranderd en de politiek was al deels gepersonaliseerd, waardoor de focus nog meer ging liggen op de lijsttrekker. De consensus was duidelijk; Den Uyl zou de PvdA-kar trekken via een zeer personalistische campagne die elk moment zou gebruiken om te refereren aan Den Uyl’s premierschap, bijvoorbeeld middels de befaamde slogan. Het was een nieuw premierschap, of niets, zo leek het bijna. Den Uyl zelf zei erover: “Er moet alles aan gelegen zijn Den Uyl in het Catshuis te houden”.¹³⁷

“Ik ben in eerste plaats minister-president”

Er werd zeer bewust nagedacht over de momenten waarop Den Uyl in debat zou gaan met opponenten als Van Agt en Wiegel. “Slechts incidenteel” zou de PvdA lijsttrekker “als een echte staatsman” met hen in debat gaan, aldus Van Praag.¹³⁸ Pronk spreekt dit ten dele tegen. Over eventuele besluiten om Den Uyl weg te houden van debatten zegt hij: “Hij ging heel graag in debat, dus hij zou geen debat uit de weg gaan. (...) Wat er dan ook gezegd wordt door mensen in campagnecommissies, Den Uyl beslist toch vanzelf. Hij werd niet gestuurd”.¹³⁹ Den Uyl

¹³⁴ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 6 september 1976, 8, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹³⁵ Op dat moment dacht dat PvdA klaarblijkelijk nog dat Den Uyl het in de campagne op zou moeten nemen tegen Lubbers, en niet Van Agt. Ibid., 9.

¹³⁶ Interview Jan Pronk.

¹³⁷ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 10 januari 1977, 20, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹³⁸ Van Praag, *Strategie en Illusie*, 271.

¹³⁹ Interview Jan Pronk.

sloot zelf wel de zogenaamde “drie-debatten”, met Wiegel en Van Agt samen, uit: “Ik kan nu alvast wel zeggen dat ik geen “drie-debatten” zal aangaan”.¹⁴⁰ In de een van de vergaderingen van het PB in januari 1977 werd hier over gesproken. Jan Schaefer, destijds staatssecretaris Stedelijke Vernieuwing, zei: “De minister-president is lijsttrekker, maar hij moet het duidelijk heel druk hebben met regeren. Daarom moet Duisenberg met Wiegel en Van Agt discussiëren”.¹⁴¹ Dat Den Uyl het druk kon hebben met iets anders dan campagnevoeren, namelijk “regeren”, en daar ook nog eens profijt uit kon halen tijdens de campagne, was uiteraard een voordeel ten opzichte van andere lijsttrekkers. Schaefer verwees hierbij naar Wim Duisenberg, minister van Financiën in het kabinet Den Uyl. Zijn interne populariteit was groot, maar ook daarbuiten genoot hij vertrouwen.¹⁴² Er werd, onder andere door Schaefer, zelfs gespeculeerd over een eventueel “ticket”, waarbij Duisenberg als duidelijke nummer twee zou fungeren.¹⁴³ Van Thijn zei bijvoorbeeld op dezelfde vergadering dat Duisenberg overal moest worden ingezet “waar hij het beter doet dan Den Uyl”.¹⁴⁴ Wat dit betreft was er dus een duidelijke tactiek om Den Uyl en Duisenberg als dubbelloops verkiezingsgeweer te gebruiken; de één als staatsman druk met regeren, de ander als populair minister van Financiën druk met debatteren.

Deze tactiek sloot aan op de strategie Den Uyl zo lang mogelijk te laten fungeren als minister-president, alvorens hij in de laatste twee maanden voor de verkiezingsdag ook nadrukkelijk naar buiten trad als PvdA-lijsttrekker. Belangrijk om te benoemen hierbij is dat het Den Uyl zelf was die met dit idee kwam. Op een vergadering van de campagnecommissie

¹⁴⁰ Verslag van de vergadering van de campagnecommissie, 10 november 1976, 1, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 63.

¹⁴¹ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 10 januari 1977, 19, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹⁴² Zo bleek bijvoorbeeld uit een NIPO-onderzoek uit 1976 waarin Duisenberg na Den Uyl vanuit het volledige electoraat het hoogst percentage vertrouwen genoot, namelijk 32%. Van Praag benoemt ook dat hij vooral vanuit CDA-kiezers populariteit genoot, wat hem ook een logische keuze maakte het tegen Van Agt in debat op te nemen. Van Praag, *Strategie en Illusie*, 56.

¹⁴³ Wat we tegenwoordig wellicht een running mate hadden genoemd.

¹⁴⁴ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 10 januari 1977, 18, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

die hij bijwoonde sprak hij uit dat de campagne pas een paar weken voor de verkiezingen zou moeten beginnen: “We moeten oppassen voor een strikte vereenzelfiging van het feit dat ik lijsttrekker ben en minister-president”.¹⁴⁵ Den Uyl zelf leek dus juist niet gebruik te willen maken van zijn dubbelrol. Het was ook om die reden dat hij stelde niet zelf zitting te willen nemen in de campagnecommissie, want zo stelde hij: “Ik ben in eerste plaats minister-president”.¹⁴⁶ Den Uyl was dus zelfbewust van zijn rol en wilde een eventueel voordeel als gevolg van zijn ambt niet te veel aangrijpen. Uiteindelijk ging Den Uyl vanaf begin april vol campagne voeren. Een voorbeeld hiervan was zijn optreden tijdens de show van Sonja Barend, een programma van de VARA, op 16 april 1977. De reacties op zijn optreden waren zeer positief.¹⁴⁷ Twee weken later, op de dag van de arbeid, volgde wederom een avondvullend programma van de VARA gewijd aan de PvdA en Den Uyl. Wiegel vond dit zo ver gaan, dat hij hierover vragen stelde aan de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Hij betichte Den Uyl van oneerlijke eenzijdige “partijpropaganda”.¹⁴⁸ Los van deze televisie-uitzendingen speelde het grootste deel van de campagne zich echter nog steeds af in het land. Zo stelt Pronk dat er vooral lokaal campagne werd gevoerd: “Je ging de dorpen en de wijken in. Aanplakbiljetten en lokale bijeenkomsten. Campagne voeren was: het land in gaan, alle steden, overal”.¹⁴⁹

“Vader des vaderlands”

Op 24 mei 1977, de avond voor de verkiezingen, zouden Den Uyl, Wiegel en Van Agt onderling debatteren om in een laatste poging de kiezer te overtuigen van hun stem. Uiteindelijk vonden

¹⁴⁵ Verslag van de vergadering van de kampagnekommissie, 10 november 1976, 2, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 63.

¹⁴⁶ Ibid., 3.

¹⁴⁷ Dik Verkuil, *De gedrevene* (Amsterdam 2019) 311.

¹⁴⁸ ‘Wiegel verontwaardigd over tv-uitzending van PvdA-bijeenkomst’, *NRC Handelsblad* 2 mei 1977. <https://www.nrc.nl/nieuws/1977/05/02/wiegel-verontwaardigd-over-tv-uitzending-van-pvda-bijeenkomst-kb_000026010-a3115161>.

¹⁴⁹ Interview Jan Pronk.

deze echter geen doorgang, nadat een groep Molukse jongeren op de ochtend van 23 mei een trein kaapte ter hoogte van De Punt en een andere groep tegelijkertijd een gijzeling van een school in Bovensmilde begonnen. Dit speelde een gigantische rol tijdens de verkiezingen. “Dit was echt een nationaal drama”, zo stelt Pronk.¹⁵⁰ Den Uyl en zijn vicepremier, tevens minister van Justitie, Van Agt moesten in crisismodus. Alle campagneactiviteiten voor de verkiezingen werden stopgezet. Den Uyl trad op als rustig staatsman, zoals hij eerder tijdens de Lockheed-affaire had laten zien. Biograaf Dik Verkuil stelt dat zowel Den Uyl als Van Agt tijdens de kapingen zeer bewust omgingen met het politieke aspect en de impact die hun optreden kon hebben tijdens de verkiezingen.¹⁵¹ Beiden vervulden die dagen hun dubbelrol als verantwoordelijk minister(-president) en lijsttrekker op een subtiële wijze. Verkuil haalt een citaat aan van Van Agt, die later vertelde: “Natuurlijk zaten Joop en ik voortdurend te ellebogen wie voor de tv-camera mocht komen voor het doen van de laatste mededelingen”.¹⁵²

Of Den Uyl ook zo bewust terugkeek op het politieke voordeel dat zijn optreden als crisismanager kon hebben is onbekend, maar feit is dat zijn positie als minister-president hem in die twee dagen voor de verkiezingen onbeperkte toegang gaf tot de media. Hij kon via de televisie rechtstreeks de mensen thuis geruststellen op zijn karakteristieke wijze: “Ik zou tot mijn medeburgers willen zeggen: woede, angst, ik begrijp het. Maar laten we ons zelf beheersen, laten we waardig en kalm proberen dit afschuwelijke kwaad te boven te komen”.¹⁵³ Het was op dit soort momenten dat Den Uyl boven zijn status als partijman uitsteeg. Waar hij, zoals eerder gesteld, toch echt een politieke premier was, en vaak een “held voor eigen parochie”, wist hij tijdens de gijzelingen de gehele bevolking als bovenpartijdig staatsman aan te spreken.¹⁵⁴ In crisistijd kiezen mensen voor zekerheid, en Den Uyl was een goede

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Verkuil, *De gedrevene*, 314.

¹⁵² Johan van Merriënboer en Peter Bootsma, *Van Agt* (Amsterdam 2008) 227.

¹⁵³ Verkuil, *De gedrevene*, 313.

¹⁵⁴ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 149.

crisismanager. Van Agt zei later in een documentaire dat het Den Uyl “in de positie bracht om zich te manifesteren als de vader des vaderlands”.¹⁵⁵ De premier riep kiezers daarbij op alsnog te gaan stemmen: “Enkele tientallen mensen mogen ons niet afbrengen van de weg van onze eigen parlementaire democratische orde waarin de verkiezingen thuishoren”. Het opkomstpercentage was vervolgens ongekend hoog; 88%, tot op de dag van vandaag het hoogste percentage sinds het verdwijnen van de opkomstplicht in 1970.¹⁵⁶ De PvdA won tien zetels.

De verkiezingen werden gezien als een persoonlijk succes voor Den Uyl.¹⁵⁷ Ook in het partijbestuur waren ze het daar over eens. Iemand als Wouter Gortzak, destijds hoofd van de Wiardi Beckman Stichting, zei bijvoorbeeld in de vergadering na de verkiezingen: “Er is sprake van een duidelijke Uyl-overwinning. Den Uyl heeft een duidelijke persoonlijke populariteit sinds de val van het kabinet. Dat betekent dat hij nu een grote machtspositie heeft”.¹⁵⁸ Van Thijn vertelde dat Den Uyl, die zelf op de vergadering afwezig was, het hier ook mee eens was: “Den Uyl vindt dat de kiezers duidelijk hebben gemaakt dat ze Den Uyl willen”.¹⁵⁹ De consensus was dus duidelijk, premier Den Uyl had hen naar de overwinning geleid. De campagneslogan zou verwezenlijkt worden en een kabinet-Den Uyl II lag in de lijn der verwachtingen, ware het niet dat de kabinetsformatie van 1977 uiteindelijk een totaal andere uitkomst had. Maar de verkiezingsoverwinning bleef staan. De rol die Den Uyl als crisismanager en premier had vertolkt, had hem geen windeieren gelegd.

¹⁵⁵ Zoals te zien in de documentaire: Chris Vos en André van der Hout, *De illusie aan de macht - 1412 dagen kabinet Den Uyl* (1999).

¹⁵⁶ Het hoge opkomstpercentage is zeer waarschijnlijk te danken aan de crisissituatie van die tijd. Dit denkt ook Pronk: “Ja je zou kunnen stellen dat de kaping en gijzeling ertoe bijgedragen hebben dat meer mensen gingen kiezen, omdat ze geloofden in een aanpak van die crisis binnen het politieke systeem. Er was een vertrouwen in het politieke systeem, het systeem werd niet zelf gecontesteerd”. Interview Jan Pronk.

¹⁵⁷ Philip van Praag in: Frans Becker en Gerrit Voerman eds., *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, 109.

¹⁵⁸ Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 26 juni 1977, 12, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 9.

Conclusie

De verkiezingscampagne van de PvdA in 1977 wordt vaak genoemd als een van de meest revolutionaire in zijn soort. Het feit dat de partij ervoor koos een zeer op de persoonsgerichte campagne te voeren, brak op veel vlakken met de bestaande normen en politieke gewoonten. Het sociaaleconomische verhaal waar de PvdA de kiezer mee moest overtuigen was met name vanwege de oliecrisis en de daaropvolgende recessie niet ideaal. De campagne zou zich dus moeten focussen op de pluspunten van het kabinet-Den Uyl. De premier zelf genoot persoonlijke populariteit als gevolg van zijn staatsmannelijke en doortastende optreden in de Lockheed-affaire, maar Den Uyl zelf was ook een erg politieke minister-president die ook polariserende trekjes had, bijvoorbeeld intern in zijn kabinet. Het grotendeels mislukte progressieve beleid van de vier jaar daarvoor werd door de PvdA als inzet van de verkiezingen gemaakt met de belofte het nu écht goed te doen. Den Uyl zou als vaandeldrager van de linkse beweging wederom premier moeten worden, mochten de kiezers een nieuw progressief kabinet willen. Hij werd dan ook gepresenteerd als de enige lijsttrekker die de sociaaleconomische problemen kon verhelpen.

Het was vanuit deze gedachte dat werd gekozen voor de slogan “Kies de minister-president, kies Den Uyl”, die zelfbewust uitsprak dat de campagne grotendeels om hem zou draaien en de kiezer opriep Den Uyl een nieuwe kans te geven met een progressief kabinet het land uit recessie te helpen. Het feit dat hij minister-president was, zat “ingebakken in de positionering”, zo stelt Pronk.¹⁶⁰ Den Uyl zou lang mogelijk moeten laten zien druk bezig te zijn met regeren en pas op het laatste moment naar buiten te treden als lijsttrekker. Hij zag zichzelf daarbij in de eerste plaats als minister-president en wilde te veel vereenzelviging met zijn ambt voorkomen. Het imago van een drukke staatsman werd versterkt door Den Uyl slechts incidenteel te laten debatteren met Wiegels en Van Agt en zelfs Duisenberg desnoods met hen

¹⁶⁰ Interview Jan Pronk.

te laten discussiëren, waardoor de minister van financiën samen met Den Uyl fungeerde als een dubbelloops verkiezingsgeweer. Een doorslaggevend ontwikkeling die onbewust inspeelde op de beeldvorming van een druk premier was de treinkaping bij de Punt, kort voor de verkiezingsdag. Den Uyl's biograaf en Van Agt later zeiden beiden dat Den Uyl zich tijdens deze nationale crisis zeer bewust was van zijn dubbelrol als premier en lijsttrekker. Via de televisie sprak hij het volk op geruststellende wijze toe. Dit kwam zijn rol als bovenpartijdig staatsman, een imago dat de PvdA graag wilde propageren, zeer ten goede. De gigantische verkiezingsoverwinning die volgde werd ook intern dan ook vooral aan Den Uyl toegedicht.

V. “Laat Lubbers z’n karwei afmaken”, 1986

Bijna tien jaar na de revolutionaire campagne van Den Uyl in 1977 deed het CDA in 1986 op een soortgelijke manier een gooi naar het premierschap. Lubbers was reeds sinds 1982 minister-president, maar was niet eerder lijsttrekker geweest. Het zou dus de eerste landelijke verkiezingscampagne voor hem als CDA-leider zijn. Dit hoofdstuk zal op een soortgelijke manier als vorig hoofdstuk deze campagne behandelen. Het zal ingaan op de wijze waarop het CDA besloot een zeer personalistische campagne rondom Lubbers te voeren. Ook zal de focus liggen op welke manier de premier vervolgens in de beeldvorming werd neergezet, en hoe zijn ambt in het voordeel kon worden ingezet. Zowel de overkoepelende campagnestrategie als de bijbehorende tactiek zullen daarbij onder de loep genomen worden. Dit wordt bestudeerd aan de hand van secundaire literatuur, zoals een inzichtelijk boek van Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, archiefstukken en een persoonlijk interview met Jan Schinkelshoek, woordvoerder van de Tweede Kamerfractie van het CDA van 1983 tot 1990 en tevens adviseur van Lubbers tijdens de verkiezingen van 1986. Het doel van dit hoofdstuk is daarbij wederom om inzichtelijk te maken hoe Lubbers in de campagne werd neergezet en wat voor rol zijn ambt hierbij speelde.

“On-CDA”

Het feit dat het CDA, samen met coalitiegenoot VVD, het land de afgelopen jaren had geregeerd, was net als bij Den Uyl in 1977 het belangrijkste uitgangspunt voor de campagne. Een voortzetting van kabinet-Lubbers I was dan ook nadrukkelijk en uitgesproken het doel. Het kabinet had als de vier jaar daarvoor de taak op zich genomen de stagnerende economische situatie van Nederland te verbeteren, en dat lukte grotendeels. Binnen het CDA werd het kabinet-Lubbers I zelfs een “nationaal kabinet” genoemd, een “hoogst slagvaardige ploeg” waarbij Lubbers zelf werd geroemd om zijn leiderschap, beslistheid en integriteit;

“samenvattend: de verpersoonlijking van herstelbeleid”.¹⁶¹ Lubbers kon dus in 1986 met een succesvol economisch verhaal, inclusief resultaten uit het verleden, de kiezer om hun stem vragen. De werkloosheid was voor het eerst in twaalf jaar gedaald en het begrotingstekort van de overheid was teruggedrongen. Schinkelshoek onderschrijft het belang van deze factor: “We konden successen laten zien. Dit is een succesvolle minister-president, aan hem kon je het land toevertrouwen en als je op hem stemt heb je de beste garantie dat deze opgaande lijn doorgaat. Dat was de achtergrond om deze campagne te voeren”.¹⁶²

Vanuit deze achtergrond werd besloten een persoonlijke campagne te voeren rondom Lubbers, maar die keuze lag niet voor de hand. Het CDA was altijd sterk op de inhoud gericht. Het was dan ook “On-CDA, on-Nederlands” bijna om een campagne zo sterk op de persoon te richten.¹⁶³ Onder Van Agt was er bijvoorbeeld niet gekozen voor een personalistische campagne, ondanks dat Den Uyl al had laten zien dat dit tot grote successen kon leiden. Schinkelshoek citeert hierbij Van Agt, die hem vertelde: “ik heb nooit de kansen die jullie aan Lubbers hebben gegeven”.¹⁶⁴ Het CDA was er nog niet aan toe. Schinkelshoek vertelt hoe de keuze om dit bij Lubbers wel te doen voor een groot deel geïnspireerd was op de PvdA-campagne van 1977: “Ik had de PvdA gezien in 1977 als journalist. Ik had gezien dat dat niet een sociaaldemocratische campagne was, maar gericht op “Kies de minister-president”, en dat was een hele succesvolle, mits je daar de voorwaarde voor hebt. Je moet kunnen laten zien dat die minister-president, jouw lijsttrekker, het verschil heeft gemaakt. Den Uyl kon dat denk ik wel laten zien. Ze konden daar een goed verhaal over maken. Mijn stelling was; dat kunnen wij als CDA ook doen”.¹⁶⁵ Het was echter de vraag of het CDA zover was. De aanloop voor een

¹⁶¹ Zoals beschreven in de CDA-campagnestrategie, geschreven door Cees Bremmer, destijds adjunct-secretaris en plaatsvervangend secretaris CDA en later partijsecretaris en campagneleider. CDA-Campagnestrategie 1986, 1 november 1985, 5, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 357.

¹⁶² Interview Jan Schinkelshoek.

¹⁶³ Zoals verteld door Schinkelshoek in: Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *De rogge staat er dun bij* (Amsterdam 1998) 207.

¹⁶⁴ Interview Jan Schinkelshoek.

¹⁶⁵ Ibid.

personalistische campagne was dan ook lang, zo stelt Schinkelshoek: “Het was niet vanzelfsprekend. Ik heb een hele boel zaaltjes bezocht om dat geprobeerd uit te leggen”.¹⁶⁶

Een belangrijke reden dat het bij Lubbers überhaupt mogelijk een personalistische campagne te voeren, was het feit dat het een jas was die Lubbers paste. Van Agt was een compromislijsttrekker geweest, nadat ARP-fractievoorzitter Willem Aantjes en KVP-fractievoorzitter Frans Andriessen elkaar bij de oprichting van het CDA de tent uit hadden gevochten. Van Agt bleef daarnaast, ook toen hij wederom lijsttrekker werd in 1981, omstreden bij het deel van het CDA. Lubbers zat veel sterker in het zadel. Opiniepeilingen toonden aan dat hij het goed deed en dat hij goed lag bij kiezers om het CDA heen, zo stelt Schinkelshoek.

Desondanks was intern bij het CDA nog wel discussie hoe Lubbers dan precies gepositioneerd moest worden. Prominenten als Ries Smits, de campagneleider, en Piet Bukman, de partijvoorzitter, waren voorstanders van een confronterende campagne. Hierbij zou Lubbers duidelijk geplaatst worden tegenover VVD-lijsttrekker Ed Nijpels en PvdA-lijsttrekker Den Uyl. Lubbers zou hierbij Nijpels moeten confronteren op zijn jonge imago en Den Uyl moeten neerzetten als oude politiek. Binnen de Politieke Campagne Commissie (PCC) van het CDA werd een slogan bedacht voor de confrontatie met de voormalig premier: “Minister-president Lubbers of Den Uyl: kiezen voor de toekomst of het verleden”.¹⁶⁷ In een latere PCC-vergadering werd zelfs bediscussieerd Den Uyl aan te vallen op zijn leeftijd, maar hier werd van afgezien: “Afgesproken wordt Den Uyl volstrekt volwaardig te behandelen, anders kan hij in een underdog-situatie terecht komen. Dat zou voor het CDA zeer schadelijk kunnen zijn”.¹⁶⁸ Lubbers zelf zag de verkiezingen van 1986 als een directe strijd tussen hem en Den Uyl. Kroeger en Stam benoemen bijvoorbeeld hoe Lubbers op de partijraad waarop hij werd

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ De slogan werd geopperd door René van der Linden, destijds Tweede Kamerlid. Resumé van de vergadering Politieke Campagne Commissie, 2 september 1985, 5, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 847.

¹⁶⁸ Resumé van de vergadering Politieke Campagne Commissie, 13 januari 1986, 3, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 820.

voorgedragen als lijsttrekker zijn duiding gaf aan de aankomende verkiezingen: “de stembusstrijd ging over de vraag of Den Uyl of hijzelf premier zou worden. Iets anders dan minister-president, de kans daarop leek hem te klein, ‘uitermate klein, met een streep onder het woord uitermate’”.¹⁶⁹

Boven de partijen

Uiteindelijk besloten Schinkelshoek en Lubbers niet voor deze confronterende tactiek te gaan, maar de lijn aan te houden van een boven de partijen staande premier. Schinkelshoek vertelt hoe dit tot spanningen leidde: “Dit werd spannend in de weken dat we debatten moesten doen. Met name de top van het CDA, Ries bijvoorbeeld, vond dat we in het slotdebat een wanprestatie hadden geleverd door boven de partijen te staan, Den Uyl niet hard aan te pakken, Nijpels niet als kwajongen weg te zetten. Die zei daarna: “Als we morgen verliezen hou ik jou daarvoor aansprakelijk”.¹⁷⁰ Ook in de politieke memoires van Lubbers komt deze interne discussie terug. Lubbers zei er zelf over: “Ries Smits, de campagneleider van het CDA, heeft tot het einde toe kritiek. Hij vindt mijn houding in de verkiezingstijd te soft, te vriendelijk in de richting van Den Uyl. Ik treed wat hem betreft te veel op als staatsman en sta te veel boven de partijen. Dat is juist de lijn die ik met mijn voorlichter Jan Schinkelshoek in de campagne heb uitgezet”.¹⁷¹

Lubbers had het gezag dat bij deze tactiek paste. De door campagnestrategen genoemde “*authority bias*” bij kiezers betekent dat er wordt opgekeken naar mensen met autoriteit, die daarbij een ambt vervullen dat autoriteit uitstralen.¹⁷² Kiezers vallen daarbij voor de “betovering van het ambt”. Lubbers was de perfecte lijsttrekker om deze *authority bias* te verzilveren.¹⁷³ Er werd hierbij dan ook nadrukkelijk verwezen naar zijn eerder genoemde technische

¹⁶⁹ Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 207.

¹⁷⁰ Interview Jan Schinkelshoek.

¹⁷¹ Brinkel, *Haagse Jaren*, 181.

¹⁷² Hendrickx, ‘Waarom het zo goed als ondoenlijk is een zittende premier te verslaan’, *De Volkskrant* 26 februari 2021.

¹⁷³ Ibid.

vaardigheden en wapenfeiten. Te Velde stelt dan ook terecht dat de campagne rondom Lubbers succes had “door simpel naar bestuurlijke en politieke daden te verwijzen”.¹⁷⁴ In de campagne werd het beeld van Lubbers als succesvol premier die het land uit de crisis had geholpen bewust uitgebuit. In vergaderingen van de PCC werd hier over besproken: “Campagne ’86 zal zich geheel rond Ruud Lubbers, de succesvolle premier die met zijn beleid het land er weer bovenop heeft gebracht, afspelen. Centrale boodschap: 1) offers zijn niet tevergeefs geweest, 2) het ergste leed is geleden, er is weer uitzicht”.¹⁷⁵

Het CDA was zich dus erg bewust van de gunstige positie van Lubbers. De in dit onderzoek eerder genoemde ontwikkelingen als de personalisering van de politiek en de nieuwe medialogica werden goed begrepen door mensen als Schinkelshoek. Naast de ontzuiling en de verschuiving van programma en partijen naar personen, onderstreept hij het belang van het groeiende publieke imago van de premier: “Je ziet dat ministers, minister-presidenten, uit de anonimiteit treden. De media gingen ook eisen stellen. De minister-president komt in beeld. Kamerdebatten worden uitgezonden, daar zie je confrontaties tussen Van Agt, Den Uyl en Wiegel. Alles komt in beeld. Daar haken wij in 1986 op een bepaalde manier op in”.¹⁷⁶ Ook in het campagnehandboek van het CDA voor de verkiezingen van 1986 wordt dit onderschreven: “Neem nou de minister-president, de lijsttrekker van het CDA. Vriend en vijand erkennen dat hij één van de beste premiers van na de oorlog is. In een tijd waarin personen belangrijker worden – een vrucht van het televisietijdperk – is dat een voorsprong van niet te onderschatten betekenis. Kortom, het halve werk – méér dan dat zelfs – is al gedaan. Een heldere boodschap en een prima premier. Het gaat er nu nog slechts om dat, ook via de publiciteitsmedia aan de mensen over te brengen”.¹⁷⁷ De voorsprong die het CDA had met Lubbers als succesvol premier

¹⁷⁴ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 245.

¹⁷⁵ Dit zijn de woorden van Schinkelshoek. Resumé van de vergadering Politieke Campagne Commissie, 2 september 1985, 3, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 847.

¹⁷⁶ Interview Jan Schinkelshoek.

¹⁷⁷ Campagnehandboek CDA 1985/1986, 16, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 360.

werd intern dus onderkend maar moest ook nog extern naar buiten gebracht worden en geïncasseerd worden.

De campagne

Meest bekend is de campagne nog steeds vanwege zijn slogan, net als het geval is bij de PvdA-campagne van 1977. Net als “Kies de minister-president”, werd de CDA-slogan in 1986 een oproep aan de kiezers: “Laat Lubbers z’n karwei afmaken”. Een paar dingen vallen op met betrekking tot deze leus, die op een zeer zorgvuldige wijze tot stand kwam. Zo was de slogan conform de keuze voor een personalistische campagne, erg op de persoon gericht. De creatieve verantwoording van de reclamecampagne van het CDA laat zien dat er in oktober 1985 nog gekozen zou worden voor “Ruud” in plaats van “Lubbers”. In een uiteenzetting hierover werd deze keuze gerationaliseerd: “Lubbers is een aanduiding van een onpersoonlijke figuur op afstand. Mensen bij hun achternaam noemen heeft iets respectloos in zich. Ruud, dat is iemand, staat dichtbij; die ken ik. Iemand die ik graag mag noem ik bij z’n voornaam. Ruud dus”.¹⁷⁸ Zoals beschreven door Kroeger en Stam, maar ook bevestigd door Schinkelshoek, werd uiteindelijk echter toch gekozen voor de achternaam in plaats van de voornaam.¹⁷⁹ Ria, de vrouw van Lubbers, stelde namelijk over de optie “Ruud”: “Dat kunnen we niet maken, hij is geen voetballer”.¹⁸⁰ De slogan was dus zeer persoonlijk, maar door het gebruik van de achternaam toch net wat meer op een respectabele afstand.

Daarnaast had de slogan een doortastend karakter. Door de kiezer te gebieden Lubbers zijn karwei te laten afmaken, insinueerde het CDA dat Lubbers tot dan toe succesvol met het karwei bezig was. Het paste bij het “zakelijke” karakter van de campagne, gericht op

¹⁷⁸ Creatieve verantwoording reclamecampagne CDA, 30 oktober 1985, 3, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 357.

¹⁷⁹ Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 208.

¹⁸⁰ Interview Jan Schinkelshoek.

“zekerheid, veiligheid en bescherming”.¹⁸¹ Om de rol van de premier nog iets te relativiseren met betrekking tot de resultaten van de vier jaar ervoor, werd gekozen voor “z’n” in plaats van “zijn” karwei: “door “zijn” ligt het behaalde resultaat te persoonlijk op Lubbers, terwijl dat in wezen een collectieve kwaliteit is, “z’n” relativeert dat voldoende”.¹⁸² Tot slot was ook goed nagedacht over de keuze van het woord “karwei”: “Een karwei is werk dat gewoon een keer goed gedaan moet worden, het klinkt doenerig, aanpakken geblazen. Werk heeft een brede monumentale betekenis, het is een grote opdracht waarvan het eind niet direct in zicht is”.¹⁸³ Daarnaast “klonk het zo lekker Rotterdams”, zo citeert Schinkelshoek Lubbers, die afkomstig is uit de stad.¹⁸⁴ Achter elk woord van de slogan zat dus een helder idee.¹⁸⁵ Lubbers zelf pronkte prominent op de poster boven de slogan. Het is niet verwonderlijk dat het CDA in de volgende landelijke verkiezingscampagne met Lubbers aan het roer, in 1989, niet kon tippen aan de sterke leus van 1986. Het werd uiteindelijk “Verder met Lubbers”, wederom zeer op de persoon gericht, maar deze keer niet gebiedend als in 1989. Het karwei kon immers niet nog een keer worden afgemaakt.¹⁸⁶

De slogan was onderdeel van de gigantische reclamecampagne van het CDA. De basis daarvan kwam overduidelijk voort uit het succes van het leiderschap van Lubbers. Op pamfletten, posters en overige campagnematerialen was hij dan ook het “leidend element”, zo

¹⁸¹ Stand van zaken ontwikkeling politieke leuzen, n.a.v. een gesprek met het bureau H.M.C, 30 oktober 1985, 1, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 847.

¹⁸² Ibid., 4.

¹⁸³ Ibid., 4.

¹⁸⁴ Interview Jan Schinkelshoek.

¹⁸⁵ Deze totstandkoming wordt op eenzelfde manier beschreven in: Maaike Kamps en Gerrit Voerman, *Het Christen Democratisch Affiche* (Groningen 2015) 134.

¹⁸⁶ Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 242.

Schinkelshoek zegt hier in het interview over: “1989 was een zwakke herhaling van 1986. Anders gezegd, we genoten nog een beetje na van de successen van 1986. Toen wonnen we negen zetels, terwijl we de jaren daarvoor alleen maar verloren. Tegelijkertijd, dat heb ik ook geanalyseerd met Lubbers, liet het ook de zwakte zien, we waren aan het einde van dat verhaal van het karwei. We waren een beetje door het verhaal heen, en dat zie je een beetje. In 1989 kwamen we daardoor een beetje in problemen. “Verder met Lubbers”, dat lukte toen nog wel met weer 54 zetels. De leus was mede omdat 1986 zo goed was, nu niet zo sterk. Ook omdat we daar een switch voorbereidde, het ging minder over het karwei, geen voorzetting van het kabinet. We waren aan het voorsorteren op de PvdA”. Interview Jan Schinkelshoek.

luidde de verantwoording van de campagne.¹⁸⁷ Ook de “visuele aantrekkelijkheid” van de premier speelde hierbij een rol, wat betekende dat hij in print breed zou worden uitgemeten, “in brede formaten waar mogelijk”.¹⁸⁸ Het credo: “wanneer de aanvoerder van een partij een persoonlijkheid is met een uitstraling, die ver buiten de eigen gelederen gaat, ligt het besluit op een presenteerblad: maak van zo’n lijsttrekker de stemmentrekker”.¹⁸⁹

Het ambt als voordeel

Lubbers zelf en de manier hoe hij zichzelf presenteerde, los van de reclamecampagne om hem heen, speelde uiteraard een grote rol. Een belangrijk moment met betrekking tot deze rol in aanloop naar de verkiezingscampagne in 1986 voltrok zich op 26 oktober 1985 in de Houtrusthallen. Aldaar zou premier Lubbers symbolisch de petitie tegen plaatsing van kruisraketten aannemen, voorzien van 3,7 miljoen handtekeningen. Lubbers-biograaf Brinkel beschrijft hoe deze kruisraketten-crisis Nederland tot “voorwerp van internationale belangstelling en zorg” maakte.¹⁹⁰ Hierbij was een grote taak weggelegd voor Lubbers, de ultieme coördinator van zijn kabinetsbeleid. Het kabinet-Lubbers I had besloten alleen tot plaatsing van kruisraketten over te gaan wanneer de Sovjet-Unie “halsstarrig bleef”.¹⁹¹ Lubbers wist op deze manier een uitweg te vinden door niet volledig zijn voorkeur uit te spreken voor de plaatsing, maar er ook niet volwaardig nee tegen te zeggen. In plaats van links of rechts te gaan, ging de minister-president dus een trapje omhoog, zo analyseert Schinkelshoek: “Het was dus echt de vlucht naar voren”.¹⁹²

¹⁸⁷ Creatieve verantwoording reclamecampagne CDA, 30 oktober 1985, 1, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 357.

¹⁸⁸ Ibid., 1.

¹⁸⁹ Ibid., 1.

¹⁹⁰ Brinkel, *Haagse Jaren*, 209.

¹⁹¹ Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 201.

¹⁹² Interview Jan Schinkelshoek.

Het besluit om de petitie in ontvangst te nemen was niet zomaar genomen. Het feit dat er verkiezingen aan zaten te komen, speelde daarbij een belangrijke rol, zo vertelt Schinkelshoek: “Naarmate de verkiezingen dichtbij kwamen, denk je na over dat wat je zegt en doet past in het beeld dat je wil neerzetten. Bekend voorbeeld is de tocht in oktober 1985 naar de Houtrusthallen, die was mede daardoor ingegeven. Wij wilden laten zien, Lubbers ook persoonlijk, dat we het hol van de leeuw in gaan dat er ook een middenweg was, dat je niet voor of tegen kruisraketten kon zijn”.¹⁹³ In het hol van de leeuw dat de Houtrusthallen heette, werd Lubbers uitgejouwd door duizenden demonstranten terwijl hij probeerde te spreken. Vele keerden hem de rug toe. Schinkelshoek vertelt hoe dit Lubbers raakte, “dat mensen met hun rug naar de minister-president gingen staan”.¹⁹⁴ Desondanks werkte het in het voordeel van Lubbers. Zoals Kroeger en Stam mooi beschrijven, leidde het tot het beeld van “de rustig sprekende staatsman voor de joelende massa”.¹⁹⁵ Dit was schitterende reclame voor de CDA-campagne, en dit sloot goed aan op het beeld van een boven de partijen staande premier waar door de campagnemakers naar gestreefd werd.

In een reportage van het journaal in de aanloop naar de verkiezingen kwam het beeld van de drukke premier daarnaast duidelijk naar voren.¹⁹⁶ Lubbers ging op bezoek bij een gezin in het Gelderse Elst, die door het winnen van een loterij de lijsttrekker mochten ontvangen. De reportagemaker Paul Sneijder klonk in een voice-over dat het “schijn” was dat Lubbers, gelijk aan zijn politieke rivalen, elke dag van deur tot deur trok: “de lijsttrekker is premier, en heeft daarom altijd haast. Zelfs onderweg wordt in de auto zaken gedaan. Maar dit is de campagne van Lubbers; de verzoenende premier boven het gekissebis”. Door lijsttrekker Lubbers op deze manier neer te zetten, werkte ook de journalistiek mee aan het profiel van een boven de partijen

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Kroeger en Stam, *De rogge staat er dun bij*, 206.

¹⁹⁶ De reportage is gemaakt in mei 1986 en is te zien op YouTube: ‘Verkiezingen 1986 - Lubbers (CDA) op campagne’, *YouTube*, geraadpleegd op 3 december 2021.
https://www.youtube.com/watch?v=EczWLQkFH28&list=WL&index=44&ab_channel=BinnenhofNL

staande staatsman. Terwijl de andere lijsttrekkers al enige tijd zeer actief campagne aan het voeren waren, had Lubbers zelf lang in de luwte gestaan. Het doet denken aan Den Uyl in 1977, die ook zo lang mogelijk bezig wilde laten blijken te zijn met regeren. Pas tegen het eind van de campagne ging ook hij in de schijnwerpers staan als lijsttrekker.

Lubbers speelde zijn dubbelrol met verve in het eerder genoemde slotdebat, dat op de zondagavond voor de verkiezingen plaatsvond. Tijdens het debat vielen Nijpels en Den Uyl elkaar hard aan. Lubbers zat daar, in de woorden van opiniepeiler Maurice de Hond, “presidentieel boven”.¹⁹⁷ Het beeld van een rustige lijsttrekker die tussen de ruziemakende Nijpels en Den Uyl zijn kalmte bewaarde en als compromiszoeker, bijvoorbeeld op het thema kruisraketten, boven de partijen ging in staan, sloeg aan. Meer dan de helft van de ondervraagden van een belangrijke enquête na het debat gaf aan dat het Lubbers was die het debat had “gewonnen”.¹⁹⁸

Naast dit soort incidentele momenten in de campagne, waarop Lubbers’ functie als premier hem enorm hielp in zijn profilering als druk staatsman, werden ook de meer doorlopende aspecten van zijn ambt in het voordeel van het CDA uitgewerkt. Zijn rol in Europa bijvoorbeeld, werd uitvergroot. Zo vertelt Schinkelshoek hoe elke trip naar de Europese Raad benut werd: “Als er plaatjes waren van Europese toppen, dan zorgde je dat die in omloop kwamen”.¹⁹⁹ Maar ook het gebruik van het Torentje, het symbolische hoog en droog van de premier, werd in de beeldvorming gebruikt, zo stelt Schinkelshoek: “die plek laat zien dat hij de man is die de leiding geeft en je vraagt dan ook om vertrouwen dus de voordelen van het ambt buit je dan uit”.²⁰⁰ Alle legale middelen waren dus toegestaan. Zo waren er nog de persconferenties, waarbij Lubbers zoals eerder gesteld er een meester in was discussies te

¹⁹⁷ Zoals verteld in een uitzending van *Andere Tijden*. ‘De onpeilbare kiezer’, *Andere Tijden* 14 mei 2010. <https://www.vpro.nl/speel~POMS_NTR_157710~de-onpeilbare-kiezer-de-onpeilbare-kiezer~.html>.

¹⁹⁸ Cees van der Eijk en Philip van Praag eds., *De strijd om de meerderheid: de verkiezingen van 1986* (Amsterdam 1987) 73.

¹⁹⁹ Interview Jan Schinkelshoek.

²⁰⁰ Ibid.

sturen. Zeker in aanloop naar de verkiezingen, tot het punt waarop de persconferenties tijdelijk werden gestaakt om het voordeel iets af te nemen, glansde Lubbers in zijn dubbelrol als lijsttrekker en premier. Over elke persconferentie werd vakkundig nagedacht.²⁰¹

Conclusie

Het doel van dit casuïstiek hoofdstuk was om de CDA-verkiezingscampagne van 1986 te ontleden en erachter te komen wat voor rol premier Lubbers hierin speelde. Voor het CDA was de keuze om hun lijsttrekker zo prominent te gebruiken in de campagne een moeilijke, aangezien het niet in het aard van de partij lag. Het feit dat het kabinet-Lubbers I sociaaleconomische resultaten kon laten zien in de vier jaar daarvoor en dat Lubbers zelf te boek stond als een integere, vaardige en daadkrachtige leider die ook intern stevig in het zadel zat, trok het CDA echter over de streep toch voor een personalistische campagne te kiezen. Er ontstond echter een discussie over de manier waarop deze campagne vervolgens gevoerd zou moeten worden; confronterend of boven de partijen staand. Pleitbezorgers van de eerste tactiek, zoals campagneleider Ries Smits, vonden dat met name Den Uyl hard moest worden aangevallen en neer moest worden gezet als oude politiek. Lubbers en zijn adviseur Schinkelshoek kozen echter voor de lijn van een boven de partijen staande premier. Dit was een rol die de succesvolle minister-president goed kon vervullen.

In deze wetenschap ontstond ook de zeer zorgvuldig geformuleerde slogan “Laat Lubbers z’n karwei afmaken”, die de kiezer gebod Lubbers als verpersoonlijking van de afgelopen vier jaar zijn succesvolle werk te kunnen laten voortzetten. Zijn uitstraling en visuele aantrekkelijkheid leidde ertoe dat hij het leidend element werd in al het campagnemateriaal van het CDA. Wat betreft concrete daden die in terugblik als onderdeel van de campagne gezien kunnen worden, is Lubbers’ keuze om met betrekking tot het kruisrakettenvraagstuk de vlucht

²⁰¹ Ibid.

naar voren te kiezen en als een staatsman op te treden, erg belangrijk geweest. De beelden van zijn optreden in de roerige Houtrusthallen vormden schitterende reclame voor de campagne. Deze actie had alleen gewerkt omdat hij premier was, maar ook omdat hij de verstandige keuze had gemaakt om een middenweg te kiezen die hem paste. Ditzelfde deed hij ook tijdens het slotdebat, kort voor de verkiezingen. Ook hier koos Lubbers voor een zogenaamde middenweg, waarbij hij zich als rustige staatsman tussen de bakkeleierende Nijpels en Den Uyl positioneerde, een slim uitgedachte rol door Lubbers en Schinkelshoek. Tot slot hielp het ambt hem op een meer permanente manier door bijvoorbeeld zijn rol in Europa te vergroten en ervoor te zorgen dat de foto's hiervan goed en prominent in de kranten kwamen, de persconferenties optimaal te benutten en ook de pers ervan te overtuigen dat Lubbers zelfs op campagne altijd druk in de weer was met regeren.

Al met al kan zeker gesteld worden dat Lubbers het CDA naar de overwinning heeft geleid in 1986. Het jaarverslag van het DNPP sprak van een duidelijk “Lubbers-effect”, een verkiezingswinst als gevolg van “de uitstraling van een daadkrachtige premier in economisch moeilijke tijden”.²⁰² De conclusie van een analyse naar de vernieuwende verkiezingsstrategie van het CDA was helder: “Ongetwijfeld heeft het onder het electoraat levende vertrouwen in Lubbers als premier het CDA stemmen opgeleverd, en dan met name van die kiezers die niet direct tot de eigen achterban van één van de drie grote partijen behoorden”.²⁰³ Het ambt en de populaire bekleider Lubbers hadden op een doorslaggevende manier in het voordeel uitgewerkt en tot een winst van negen zetels geleid. Deze troef was nog sterker vanwege het succesvolle sociaaleconomische verhaal dat daaraan ten grondslag lag. Dit is een factor die Schinkelshoek niet te onderschatten noemt: “Het verhaal was allemaal wezenlijk anders geweest als de

²⁰² L. Koeneman, P. Lucardie en I. Noomen, ‘Kroniek 1986’, in: R.A. Koole ed., *Jaarboek DNPP 1986* (Groningen 1987) 21.

²⁰³ Joop van Holsteyn en Galen Irwin, ‘CDA, naar voren!’, in: R. A. Koole ed., *Jaarboek DNPP 1987* (Groningen 1988) 82.

economie niet een opwaartse beweging heeft gemaakt”.²⁰⁴ Het feit echter dat de jas van een boven de partijen staande premier Lubbers goed paste, maakte ook groot verschil. Er was zeer bewust nagedacht over de versterkte rol van de premier, die in de jaren '70 en '80 een publiek figuur was geworden, en hoe dit gebruikt kon worden in de campagne. Door te focussen op de bestuurlijke en technische kanten van Lubbers, zijn successen te laten zien, en hem in plaats van een confronterende juist een soevereine kandidaat te maken, wist het CDA de premierbonus glansrijk te verzilveren.

²⁰⁴ Interview Jan Schinkelshoek.

VI. Conclusie

Dit onderzoek heeft de rol van de zittend minister-president tijdens verkiezingscampagnes bestudeerd. De positie die de premier tijdens verkiezingen heeft wanneer hij lijsttrekker is voor zijn partij, is uitzonderlijk. Tot op de dag van vandaag vertolkt de minister-president een dubbelrol tijdens verkiezingen. Aan de hand van meerdere ontwikkelingen is laten zien hoe deze uitzonderlijke rol is ontstaan en middels twee casussen is ontleed hoe de premierbonus, het voordeel dat het ambt een zittend minister-president kan geven tijdens verkiezingen, geïncasseerd kan worden. Het fenomeen de premierbonus begeeft zich daarmee als het ware op het kruispunt van meerdere ontwikkelingen die terug te leiden zijn naar de jaren '60, '70 en '80.

De eerste ontwikkeling was de versterking van het ambt van de minister-president. Voor de Tweede Wereldoorlog waren er ambtsbekleders als Kuiper en Colijn die het premierschap een meer publiek en bekend karakter gaven. Zo was ARP-leider Kuiper een uitgesproken partijman die vele buitenlandse reizen maakte namens Nederland en was Colijn iemand die zich als populistisch leider tot nationaal figuur verhief. Ook werd het voorzitterschap van de ministerraad permanent in plaats van tijdelijk, wat de positie van de voorzitter, de minister-president, versterkte. Het was Drees die na de oorlog echt “nationaal bezit” werd; een bekend minister-president van alle Nederlanders die als vader van de natie opereerde. Zijn interne en externe gezag was verregaand, en in combinatie met zijn rust en technische kwaliteiten groeide hij uit tot Vadertje Drees, een publieke premier. Een periode volgde van minister-presidenten uit KVP of ARP huize die relatief anoniem opereerden en geen echte stempel op het premierschap konden zetten. Het was echter wel in die periode, vanaf de jaren '60, waarin de behoefte aan een coördinerende premier, als gevolg van een sterk bemoeiende overheid, groter werd. De minister-president ging ook in Europa en op het internationale toneel meer en meer de belangen van Nederland vertegenwoordigen en binnenslands werd hij de spreekbuis van zijn kabinet. Op die manier ontstond de premier zijn status als *primus inter pares* definitief.

Een tweede ontwikkeling was de nieuwe medialogica die ontstond vanaf de jaren '70, met name als gevolg van de intrede van televisie. Politiek ging mediatiseren en transformeerde tot een publiek theater waarbij de politici een belangrijke rol toebedeeld kregen. Verslaggeving werd urgenter en mensen konden debatten vanuit huis volgen. Verkiezingen gingen daarbij draaien om het winnen van de ultieme prijs, het premierschap. Hand in hand met dit fenomeen voltrok zich een derde ontwikkeling; de personalisering van de politiek, die vooral ten gevolge van de ontzuiling ontstond en daarbij het losbreken van het politieke systeem. Kiezers raakten op een andere manier betrokken bij de politiek en stemden niet meer per se op de partij die hun zuil vertolkte. Het electoraat verloor haar vaste karakter en werd minder voorspelbaar, waardoor lijsttrekkers zich zo goed mogelijk moesten presenteren om mee te dingen naar de stem van de kiezer. Redenaarskunst, charisma en leiderschap werden belangrijke kwaliteiten die een potentieel minister-president moest bezitten om het vertrouwen van de kiezer gedurende een langere periode gegund te krijgen. Van relatief onzichtbare premiers zoals de bekleders direct na Drees kon dan ook geen sprake meer zijn. De media smulden van politieke strijden en het theatrale aspect van de politiek.

Op het belangrijkste ijkpunt van de parlementaire democratie, de Tweede Kamerverkiezingen, kwamen deze ontwikkelingen samen. De personalisering van de politiek leidde er meer en meer toe dat verkiezingen een selectieproces van de minister-president werden. Als gevolg hiervan groeide het potentiële voordeel dat de zittend minister-president had. Vanwege zijn toenemende status als een Bekende Nederlander en de mate waarmee het ambt was versterkt in de decennia daarvoor, was de minister-president continu in beeld als vertolker van het kabinet. In verkiezingstijd bleef hij opereren als premier en werden zijn ambtelijke taken onderdeel van de campagne. Persconferenties, buitenlandse aangelegenheden en eindeloze media-aandacht konden zo in het voordeel van de lijsttrekker en zittend premier

worden uitgewerkt. Van een potentiële premierbonus was daarmee zeker sprake, maar deze moest nog wel worden verzilverd.

Uit het casuïstiek onderzoek naar de PvdA-campagne van Den Uyl in 1977 en de CDA-campagne van Lubbers in 1986 kunnen enkele conclusies getrokken worden. Allereerst is het uitgangspunt van de partij, die in beide gevallen de coalitie aan hadden gevoerd in de vier jaar daarvoor, en de sociaaleconomische positie van het land van groot belang. Waar het PvdA in 1977 de kiezer ervan moest overtuigen dat de sociaaldemocratische partij het land weer uit economische recessie zou trekken, kon het CDA in 1986 een optimistischer verhaal verkondigen aan de hand van een gunstige economische trend. De lijsttrekkers speelden daarbij een grote rol. Den Uyl, “Ome Joop”, zou in 1977 gepresenteerd moeten worden als de belangenbehartiger van de gewone man en daarmee dé persoon die het verdelingsvraagstuk in goede banen moest leiden. In 1986 was het juist Lubbers die zich wilde laten zien als de personifiëring van succesvol sociaaleconomisch beleid. Een stem op hem zou een continuering van de positieve trend moeten voorstellen. Aanhakend op het groeiend belang van personen in de politiek en het ambt dat beide lijsttrekkers vervulden, werd gekozen de minister-presidenten een zeer centrale en prominente rol in de campagnes te laten spelen. De slogans, “Kies de minister-president, kies Den Uyl” en “Laat Lubbers z’n karwei afmaken” speelden hier op een slimme manier op in.

Beide partijen waren zelfbewust van het voordeel dat zij in huize hadden met de premier. Binnen de PvdA werd in aanloop naar 1977 besproken Den Uyl zo lang mogelijk bezig te laten zijn met regeren. Pas aan het einde van de verkiezingscampagne zou hij nadrukkelijk naar buiten treden als lijsttrekker. Ook Lubbers propageerde het beeld van een drukke premier, die haast geen tijd had voor campagne. Terwijl Nijpels en Den Uyl in 1986 het land al enige tijd doorkruisten, bezocht Lubbers enkele keren haastig een CDA-gezin, waarbij hij niet eens tijd had voor koffie. Het hielp hierbij dat de media gemakkelijk in dit frame meegingen. In

televisiedebatten werd deze rol van een druk staatsman te midden van de andere lijsttrekkers verder gepropageerd. Meest nadrukkelijk kwam dit naar voren bij het slotdebat in 1986, waarin Lubbers zeer bewust de rol van compromiszoeker op zich nam. Maar ook binnen de PvdA werd over de tactiek van een boven de partijen staande premier gesproken met betrekking tot debatten. Den Uyl zou veel debatten zelfs moeten overlaten aan Duisenberg, zo meenden sommige leden van het partijbestuur. Tot het slotdebat in 1977 kwam het echter niet door de Molukse gijzelingen.

Zowel Den Uyl als Lubbers haalden daarbij groot voordeel uit hun ambt door de gelegenheden zich als crisismanager te positioneren, vol aan te pakken. Vooral bij Den Uyl, die dankzij zijn verzoenende rol in de Lockheed-affaire al veel populariteit genoot, is dit zichtbaar met betrekking tot de Molukse gijzelingen. Aangezien deze nationale crisis kort voor de verkiezingen begon en tijdens de verkiezingen nog niet was opgelost, speelde deze een grote rol. Den Uyl ontpopte zich tot vader des vaderlands en kon, al dan niet bewust, gebruik maken van onbeperkte media-aandacht. Het verschil tussen minister-president en lijsttrekker van de PvdA was op de verkiezingsdag dan ook moeilijk te zien voor de kiezer. Ook Lubbers had zich een paar maanden voor de verkiezingen gepropageerd als een waar staatsman. Door met betrekking tot de kruisraketten crisis de vlucht naar voren te kiezen en te spreken in de Houtrusthallen, kon hij zich laten zien als een rustige minister-president te midden van een joelende massa. Het sloot perfect aan op het beeld van een boven de partijen staande premier waar door campagnemakers als Schinkelshoek naar gestreefd werd. Beide minister-presidenten waren dus op een bepaalde manier crisismanager en in crisistijd trekt de kiezer al snel naar zekerheid. Een zittend premier is dat bij uitstek.

Wat betreft de precieze positionering is tussen Den Uyl en Lubbers ook verschil te bemerken. Notulen van de campagnecommissie en het gesprek met Schinkelshoek laten zien hoe centraal Lubbers in de CDA-campagne van 1986 stond. Alles draaide nagenoeg om hem,

waardoor het leiderschap als ondeelbaar en onbetwist werd gepositioneerd. Ondanks dat het niet in de aard van het CDA lag om zo een personalistische campagne te voeren, werd Lubbers het leidend element van de campagne. In plaats van een confronterende strategie werd gekozen voor een strategie die gebed was op de boven de partijen staande staatsman Lubbers. Staatsmannelijke positionering paste een CDA-premier wellicht ook meer vanwege het karakter als middenpartij, een beeld dat ook duidelijk gepropageerd werd. Met betrekking tot Den Uyl in 1977 stelt Pronk dat canvassen en met de mensen in gesprek gaan over de inhoud, net zo belangrijk was als de positie van Den Uyl zelf in de campagne. Het beeld van een meer boven de partijen staande premier paste de PvdA-lijsttrekker wellicht ook niet volledig, zeker niet gezien het vechthuwend met de christelijke partijen in de jaren daarvoor. Den Uyl, die zelf wars was van persoonsgerichte campagne, werd meer gepropageerd als de vaandeldrager van heel links, dan de vaandeldrager van het land. Desondanks legde zijn ambt hem geen windeieren in de campagne, met name tijdens de nationale crisis van de Molukse gijzelingen. Beide overwinningen, respectievelijk negen en tien zetels winst, werden in grote mate terecht toegedicht aan de lijsttrekkers. De campagnes hadden zeer bewust op een slimme wijze via de nieuwe medialogica ingespeeld op de groeiende invloed van personen in de politiek en op deze manier een premierbonus geïncasseerd.

Dit onderzoek heeft op deze manier bijgedragen aan een aantal wetenschappelijke discussies. Allereerst heeft het de versterkte rol van de minister-president nader bestudeerd, en aan de hand van onder andere Rehwinkel en Te Velde gepoogd de wetenschappelijke lacune op dit vlak weer ietwat te dichten. Deze ontwikkeling is vervolgens parallel gezet aan de personalisering van de politiek en de groeiende rol van de media. Ook heeft dit onderzoek de verkiezingscampagnes van 1977 en 1986 aan de hand van primair bronmateriaal uit de partijarchieven en interviews met Schinkelshoek en Pronk nader context gegeven. De focus heeft daarbij altijd gelegen op de rol die de lijsttrekker in de hoedanigheid van premier speelde

tijdens de campagne. Op deze manier is aan het licht gekomen hoe en op welke manier de partijen inspeelden op het voordeel dat zij middels hun lijsttrekker in huis hadden. De premierbonus bestaat en is onderhevig aan vele factoren, zoals de omgang met de media, de sociaaleconomische situatie van het land, hoe hier op in wordt gespeeld en de koppeling tussen persoon en beoogde beeldvorming. Zowel de PvdA en het CDA wisten deze bonus in de wacht te slepen. Ook na 1986 zijn deze pogingen nog vaak gedaan en zijn deze vaak gelukt. Dit onderzoek hoopt de dubbelrol die de minister-president tijdens verkiezingen vertolkt transparanter te hebben gemaakt door geselecteerde casussen aan een systematische vergelijking te onderwerpen.

VII. Bibliografie

- Aarts, M., 'In afwachting van de première. Over sekse en het minister-presidentschap in Nederland', in: Bureau Strategische Kennisontwikkeling Ministerie van Binnenlandse Zaken ed., *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2001) 47-76.
- Andeweg, R. ed., *Ministers en ministerraad* (Den Haag 1999).
- Andeweg, R. en J. Thomassen, *Van afspiegelen naar afrekenen?: de toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011).
- Baalen, C. van en A. van Kessel eds., *Kabinetsformaties 1977-2012* (Amsterdam 2016).
- Becker, F. en G. Voerman eds., *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016).
- Bleich, A., *Joop den Uyl* (Amsterdam 2008).
- Boom, W., *De val van Balkenende* (Amsterdam 2010).
- Bovend'Eert, P., 'De minister-president: een regeringsleider zonder bevoegdheden?', in: Idem, R.J. Hoekstra en D. Eppink eds., *Over de versterking van de positie van de minister-president* (Nijmegen 2005) 9-33.
- Brandts, K., E. Cabri en P. Neijens, 'Hoe informatief en leuk? Infotainment in de campagne', in: Philip van Praag en Kees Brants eds., *Tussen Beeld en Inhoud* (Amsterdam 2000) 134-153.
- Breedveld, W., 'Het dualisme is dood, leve het dualisme', in: Wim van Drimmelen e.a. eds., *Voor de eenheid van beleid* (Den Haag 1987) 201-208.
- Brinkel, T., *Haagse Jaren* (Amsterdam 2020).

- Dewachter, W., 'Kleine-schaalverandering of trend : de personifikatie van de politiek langs de propaganda', *Res Publica* 14 (1972) 327-341.
- Eijk, C. van der. en P. van Praag eds., *De strijd om de meerderheid: de verkiezingen van 1986* (Amsterdam 1987).
- Geer, P. van der, 'Het slotdebat als strijd om de spotlight', in: Philip van Praag en Kees Brants eds., *Tussen Beeld en Inhoud* (Amsterdam 2000) 112-133.
- Holsteyn, J.J.M. van en G.A. Irwin. 'CDA, naar voren!', in: R. A. Koole ed., *Jaarboek DNPP 1987* (Groningen 1988) 66-98.
- Joustra, A. en E. van Venetië, *De Geheimen van het Torentje: praktische gids voor het premierschap* (Amsterdam 1993).
- Kaal, H. 'De cultuur van het televisiedebat', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127:2 (2014) 293-316.
- Kamps, M. en G. Voerman, *Het Christen Democratisch Affiche* (Groningen 2015).
- Koeneman, L., P. Lucardie en I. Noomen, 'Kroniek 1986', in: R.A. Koole ed., *Jaarboek DNPP 1986* (Groningen 1987) 15-61.
- Kleinnijenhuis, J., D. Oegema en J.H. Takens, 'Personalisering van de politiek', in: G. Voerman ed., *Jaarboek DNPP 2007* (Groningen 2009) 101-127.
- Kramer, N.P.G.W.M., E.H.T.M. Nijpels, B.M.J. Pauw en L. Tiddens eds., *Politieke communicatie in Nederland* (Den Haag 1994).
- Kroeger, P.G. en J. Stam, *De rogge staat er dun bij* (Amsterdam 1998).
- Lubbers, R.F.M., *Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam 2018).

- Lucardie, A.P.M., 'Individualisering, beambtendom en populisme', in: R.A. Koole ed., *Jaarboek DNPP 1988* (1989) 172-197.
- Merriënboer, J. van, 'Minister-president van Hollands maaiveld tot Brusselse apenrots', *Ars aequi* 69 (2020).
- Merrienboer, J. van, en P. Bootsma, *Van Agt* (Amsterdam 2008).
- Praag, P. van, *Strategie en Illusie* (Amsterdam 1991).
- Rehwinkel, J.P., *De minister-president* (Zwolle 1991)
- Rehwinkel, J.P., P.P.T. Bovend'Eert en R.J. Hoekstra eds., *De positie van de minister-president* (Zwolle 1994).
- Thijn, E. van., *Dagboek van een onderhandelaar. 25 mei - 11 november 1977* (Amsterdam 1978).
- Verkuil, E., *De gedrevene* (Amsterdam 2019).
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (Amsterdam 2010),
- Velde, H. te, 'De traditie van de minister-president. De bestuurlijke en politieke premier in Nederland', in: Bureau Strategische Kennisontwikkeling Ministerie van Binnenlandse Zaken ed., *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2001) 9-45.
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap* (Amsterdam 2002).
- Zanten, R. van en L. van Zoonen, 'The personal in political television biographies', *Biography* 33:1 (2010) 46-67.
- Zoonen, L. van, 'Personalisering van de politiek en de waan van de dag', in: C.C. van Balen en A. Bos eds., *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2006* (2006) 28-42.

Krantenartikelen

Akkerman, S., 'Al meer dan tien jaar is Rutte de bedrijfsleider van Nederland', *Trouw* 22 februari 2021.

Bruijn, J. de, 'Kwaliteit van premier moet vooropstaan', *NRC Handelsblad* 1 juni 1989.

Hendrickx, F., 'Waarom het zo goed als ondoenlijk is een zittende premier te verslaan', *De Volkskrant* 26 februari 2021.

Kockelmans, F., 'De premierbonus wordt niet altijd uitgekeerd', *Historiek* 8 september 2016.

Minten, D., 'Rutte kan door als premier, maar staat voor lastige formatie', *De Standaard* 18 maart 2021.

Redactie De Telegraaf, 'Rutte wil leren van fouten: 'Er zijn dingen scheefgegroeid'', *De Telegraaf* 15 maart 2021.

Redactie De Limburger, 'Commentaar: Kiezer beloont VVD met de coronabonus', *De Limburger* 17 maart 2021.

Redactie NRC, 'Wiegel verontwaardigd over tv-uitzending van PvdA-bijeenkomst', *NRC Handelsblad* 2 mei 1977.

Redactie NOS, 'Sigrid Kaag kandidaat-lijsttrekker D66: 'Ik wil premier worden'', *NOS* 21 juni 2020.

Redactie Trouw, 'Dit was geen campagne met aantrekkelijke of lonkende perspectieven', *Trouw* 17 maart 2021.

Soetenhorst, B., 'Turkije-ruzie biedt Rutte podium op weg naar de stembus', *Parool* 13 maart 2017.

Soest, H. van en J. Hoedeman, 'Hoe lang is Rutte nog premier? 'Tien jaar is echt wel de limiet'', *AD* 10 oktober 2020.

Vrijsen, E., 'Wilders en Klaver zijn opeens geen 'weglopers' meer', *EW Magazine* 3 oktober 2020.

Beeldmateriaal

Andere Tijden, 'Joop den Uyl – dromer en drammer', *Andere Tijden* 23 december 2012.

Andere Tijden, 'De onpeilbare kiezer', *Andere Tijden* 14 mei 2010.

Vos, C. en A. van der Hout, *De illusie aan de macht - 1412 dagen kabinet Den Uyl* (1999).

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA

Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 6 september 1976, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

Notulen van een extra vergadering van het partijbestuur, 13 september 1976, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur met de Eerste en Tweede Kamerfractie en het kabinet, 1 november 1976, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 5.

Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 10 januari 1977, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 29 maart 1977, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

Notulen van de vergadering van het partijbestuur, 26 juni 1977, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

Verslag van de vergadering van de kampagnekommissie, 10 november 1976, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 63.

Verslag van de vergadering van de kampagnekommissie, 10 december 1976, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief PvdA, inv. nr. 27.

Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986

Resumé van de vergadering Politieke Campagne Commissie, 2 september 1985, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 847.

Stand van zaken ontwikkeling politieke leuzen, n.a.v. een gesprek met het bureau H.M.C, 3 oktober 1985, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 847.

Creatieve verantwoording reclamecampagne CDA, 30 oktober 1985, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 357.

CDA-Campagnestrategie 1986, 1 november 1985, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 357.

Campagnehandboek CDA 1985/1986, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 360.

Resumé van de vergadering Politieke Campagne Commissie, 13 januari 1986, Nationaal Archief, CDA Partij 1980-1986, inv. nr. 820.

Persoonlijke interviews

Interview Jan Schinkelshoek, gehouden op 18 november 2021.

Interview Jan Pronk, gehouden op 6 december 2021.